

LARISZTOTELESZ

RÉTORIKA

FSZEK Központi Könyvtár

Telosz Kiadó, Budapest, 1999

TARTALOM

BEVEZETÉS	5
1. A retorikai elmélet kezdetei	5
2. Arisztotelész <i>Rétorikájának</i> tartalma és felépítése	12
3. A <i>Rétorika</i> keletkezésének ideje	17
4. A <i>Rétorika</i> szöveghagyományozása és fordításai	21
5. A <i>Rétorika</i> utóélete	25
I. KÖNYV	29
1. fejezet: A retorikáról általában	29
2. fejezet: A retorika meghatározása, bizonyítékai	32
3. fejezet: A szóközi beszéd és fajtái	38
4. fejezet: A tanácsadó beszéd és funkciója	40
5. fejezet: A boldogság és elemei	42
6. fejezet: A hasznos és a jó	46
7. fejezet: A hasznosabb és a jobb tételei	49
8. fejezet: Az államformák fajtái és céljai	54
9. fejezet: A bemutató beszéd és tételei: az erények	55
10. fejezet: A törvényszéki beszéd és tételei, a jogtalanság és forrásai	60
11. fejezet: A gyönyör, a vágy és a kellemes	63
12. fejezet: A bűntettek motívumai	67
13. fejezet: Jogos és jogtalan cselekedetek, törvények, méltányosság	70
14. fejezet: A büntetett súlyossága	73
15. fejezet: A retorikán kívüli bizonyítékok	75
II. KÖNYV	81
1. fejezet: A szónok jelleme és az érzelmei felkeltése	81
2. fejezet: A harag	82
3. fejezet: A szelidség	86
4. fejezet: A barátság, a szeretet, az ellenségeskedés, a gyűlölet	88
5. fejezet: A féltelenség, a bátorság, a bizakodás	91
6. fejezet: A szegénység	94
7. fejezet: A jótét és a hála	98
8. fejezet: A szánalom	99
9. fejezet: A jogos felháborodás	101
10. fejezet: Az irigység	103
11. fejezet: A versengés	105

12. fejezet: A jelleme, a fiatalok jelleme	106
13. fejezet: Az öregek jelleme	108
14. fejezet: Az érett korúak jelleme	109
15. fejezet: A sors adta javak, a család	110
16. fejezet: A gazdagok jelleme	110
17. fejezet: A hatalmasok jelleme	111
18. fejezet: Visszapillantás: a bíró, a beszédfejtek logikai érvei	112
19. fejezet: A lehetséges és lehetetlen érve	113
20. fejezet: A beszédfejtek közös bizonyítékai: a példa	115
21. fejezet: A gnómak	117
22. fejezet: Az enthümák	121
23. fejezet: Az általános érvek (közhelyek)	123
24. fejezet: A látszatenthümák	132
25. fejezet: A cáfolás érvei	135
26. fejezet: A cáfolás és az enthüméma	137
III. KÖNYV	139
1. fejezet: Az előadásmód és a stílus általános kérdései	139
2. fejezet: A stílus erőnye: az illő világosság, a metafora	141
3. fejezet: A fagyosság	144
4. fejezet: A hasonlat és metafora	146
5. fejezet: A nyelvhelyesség	147
6. fejezet: A stílus fensége	149
7. fejezet: Az illőség	149
8. fejezet: A prózaritmus	151
9. fejezet: A periódus (körmondat)	152
10. fejezet: A szellemesség, a metaforák	155
11. fejezet: A szemléletesség, a mozgalmasság	158
12. fejezet: Az egyes beszédfejtek stílusa	162
13. fejezet: A szóközi beszéd részeit	164
14. fejezet: A bevezetés	165
15. fejezet: A vád cáfolása	168
16. fejezet: Az elbeszélés	170
17. fejezet: A bizonyítás	173
18. fejezet: A kérdés mint a cáfolás eszköze	176
19. fejezet: A befejezés	177
JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ	179
SZAKIRODALMI KIEGÉSZÍTÉS	182
JEGYZETEK A RÉTORIKÁHOZ	183
TARTALOM	204

Mivel három dolog van a beszéddel kapcsolatban, amire különös figyelmet kell fordítani, legyen elég ennyi a példákról, a gnómákról, az enthümémákról, és általában az ezekkel kapcsolatos értelmi tevékenységről, és hogy honnan merítsük ezeket, és hogyan cáfoljuk őket. Hát-ravan még, hogy a stílusról és az elrendezésről beszéljünk.

III. KÖNYV

1. FEJEZET: Az előadásmód és a stílus általános kérdései

Három olyan dolog van, amit a beszéddel kapcsolatban tárgyalni kell: az első, milyen forrásból származnak a bizonyítékok, a második a stílussal kapcsolatos, a harmadik, hogyan kell elrendezni a beszéd részeit. A bizonyítékokról már beszéltünk és arról, hány fajtájuk van; nevezetesen három, és arról is, milyen ez a három, és miért csak ez a három létezik: mert minden bírót vagy azzal lehet meggyőzni, hogy valamilyen érzelmet felkeltünk benne, vagy azzal, hogy valamilyen jelleműnek mutatjuk magunkat, vagy azzal, hogy bebizonyítjuk ügyünket. Szóltunk már az enthümémákról és arról, milyen forrásból merítjük őket: az enthümémák közül ugyanis egyesek sajátosak, mások általánosak.

Most pedig a stílusról kell beszéljünk; mert nem elég azt tudni, hogy mit kell mondanunk, azt is tudni kell, hogyan adjuk elő. És ez nagyban hozzájárul ahhoz, hogy beszédünket ilyen vagy olyan jellegűnek tüntessük fel. A természetes sorrendet követve először azt vizsgáltuk meg, ami elsőként merül fel: honnan származik a dolgok meggyőző ereje; a második feladat ezeknek megfogalmazása, a harmadik pedig az, ami ezek közül a leghatásosabb, és amit még senki sem tanulmányozott: az előadásmód. Csak később merült fel ez a kérdés a tragédiákban és a rapszódákban is, mivel kezdetben maguk a költők adták elő műveiket.²⁶³ Világos, hogy a retorikában ugyanúgy felmerült, mint a poétikában; az utóbbit tárgyalta néhány szerző, többek között a teoszi Glaukón.²⁶⁴

Az előadásmód összefügg a hangerővel: hogyan kell azt az egyes érzelmeknek megfelelően alkalmaznunk, azaz mikor legyen erős,

gyenge és közepes, és hogy hogyan kell élnünk a különféle hangfekvésekkel, a magassal, a mélyel és a közepessel, és milyen ritmusban kell beszélnünk az egyes érzelmek szerint. Mert három dologra fordítunk figyelmet: a hangerőre, a harmóniára²⁹⁵ és a ritmusra. Majdnem mindig az ehhez értők viszik el a díjakat a különböző versenyeken. És ahogyan ott napjainkban a színészek nagyobb sikert aratnak a költőknél, ugyanez a helyzet a politikai gyűléseken is, az államformák tökéletlensége²⁹⁶ miatt.

1404a Nincs még olyan tudomány, amely az előadásmóddal foglalkoznék, minthogy a stílussal foglalkozó is csak nemrég jött létre; és – ha alaposabban megvizsgáljuk – erkölcsileg kifogásolhatónak tűnhet. Mivel azonban a retorika egész tudománya a vélekedésre vonatkozik, figyelmet kell rá fordítanunk; nem azért, mert helyes, hanem mert elkerülhetetlen. A jogi szempont a beszédétől semmi mást nem követel, mint hogy ne okozzon fájdalmat vagy örömet, mert az a jogos, hogy magukkal a tényekkel küzdjünk, következésképpen minden olyan eszköz, mely kívül esik a bizonyításon, fölösleges. Mindazonáltal, ahogy már említettük, az előadásmód sokra képes, éppen a hallgatóság gyarlósága miatt. Ugyanígy mindenféle tanításban, ha kisebb mértékben is, de szükséges ügyelni a stílusra, mert különbség van a magyarázat tekintetében, ha valamit így vagy úgy mondunk; azonban ez a különbség mégsem olyan nagy, mert csak a képzelőerőt érinti, s ezt is a hallgatóságra nézve; ezért senki sem tanít így geometriát. Míhelyt ez a művészet megszületik, ugyanolyan sikere lesz, mint a színészek játéka. Csak kevesen próbáltak foglalkozni vele, például Thraszümakhosz²⁹⁷ *A szánalom felkelése* c. munkájában. Egyébként az előadókészség a természet ajándéka, és kevésbé függ a mesterségbeli tudástól, a stílusra alkalmazva azonban már mesterség. Ez az oka annak, hogy aki ebben sokra viszi, viszonzásképpen jutalomban részesül ugyanúgy, mint a jó előadókészséggel rendelkező szónokok. Így érthető, hogy a leírt szónoklatok nagyobb hatást keltenek stílusukkal, mint mondandivalójukkal.

Az első ösztönzést, és ez természetes, a költők adták a stílusnak. A szavak ugyanis utánzatok,²⁹⁸ és valamennyi részünk közül a hang a legalkalmasabb az utánzásra. Így jött létre a rapszódia, a színművészet és más művészetek. Mivel a költők, bár jelentéktelen dolgokról szóltak, mégis, nyilvánvalóan stílusuk miatt, hírnevet szereztek, a költői stílus volt az, amely először létrejött, például Gorgiaszén;²⁹⁹ de a műveletlenek többsége most is az ilyen szónokokról tartja azt, hogy kiválóan beszél-

nek. De ez nem így van, mert más a prózastílus és más a költői. Ez világos a törtétekből: már a tragédiáírók sem így írnak, hanem ahogyan áttértek a trochaikus tetrameterről a jambikus³⁰⁰ trimeterré, mert ez utóbbi a többi versmértéknél közelebb áll a prózához, ugyanúgy elhagyták mindazokat a szavakat, amelyek elűnnek a beszélt nyelvtől, holott e szavakat az első költők ékesítésre használták, most viszont még a hexameterben író költők is kerülik őket. Ezért nevelés dolog utánmozni azokat, akik már maguk sem alkalmazzák ezt a stílusnemet. Következésképpen világos, hogy nem kell mindent részletesen elmondanunk a stílusról, hanem csak azt, ami a próza stílusához tartozik. A másik stílusról ugyanis már beszéltünk a *Poétikában*.³⁰¹

2. FEJEZET: A stílus erénye: az illő világosság, a metafora

Vegyük úgy, hogy a költői stílust már megvizsgáltuk, és fogadjuk el, 1404b hogy a stílus erénye a világosság. Mert a beszéd egyfajta jel, úgyhogy ha nem tesz világossá valamit, nem tölti be funkcióját. És ne legyen tárgyánál sem egyszerűbb, sem szörnyalóbb, hanem hozzá illő legyen. A költői stílus ugyan nem egyszerű, de nem illik a beszédhez. A stílust a közhasználatú névszók és igék teszik világossá,³⁰² az összes többi – a *Poétikában*³⁰³ beszélttem rólok – fennköltté és ékessé teszi. A megszokottól való eltérés az ünnepélyesség látszatát kelti. Ahogy másképpen hat ránk az idegen, mint a hazánkfia, úgy van ez a stílussal is. Ezért nyelvezetünknek különös³⁰⁴ jelleget kell kölcsönöznünk. Az emberek ugyanis csodálják azt, ami távoli; s ami csodálatos, az kellemes. A költészetben ez nagyon hatásos, és ott illik is (mert az események és a személyek, akiről szó van, a mindennapi élettől többnyire távol esnek; de még itt is visszatetsző, ha egy rábszólga vagy egy nagyon fiatal szereplő választékosan beszél, vagy ha teljesen jelentéktelen dolgokról van szó, mert az ilyen műfajokban vagy vissza kell fogni, vagy szabadjára kell engedni a stílust); a kötetlen beszédben ezen eszközöket sokkal kisebb mértékben lehet alkalmazni, mert a témája is egyszerűbb. Ezért, ha ilyet alkalmazunk, annak rejtve kell maradnia, s azt a látszatot kell keltenie, hogy beszédünk nem mesterkelt, hanem

természetes (mert a természetes a meggyőző, amaz pedig ellenkezőleg; a hallgatók gyanúval fogadják, mintha rá akarnák szedni őket, ahogyan gyanakszunk a kevert borra). Olyan legyen, mint amilyen Theodórosz²⁷ hangja a többi színész hangjához képest, mert az övé a beszélő személyiségét fejezte ki, a többieké idegenekét. A művészetet jól leplezheti az, aki beszél nyelvől vett szavakat fűz össze, mint Euripidész,²⁸ aki elsőként szolgáltatót erre példát.

A beszéd névszókból és igékiből áll, és a névszóknak annyi fajtája van, amennyit a *Poetikában*²⁹ számba vettünk; ezek közül tájszavakat³⁰ összetett és új képzésű szavakat csak ritkán és kevés helyen használunk (hogy hol, azt később mondjuk el,³¹ azt pedig, hogy miért, már említettük: mert fokozottabb mértékben eltérnek a beszédhez illőtől); prózastilist csak közhasználatú és alapjelentésű³² szavakat, valamint metaforákat használhatunk. Ezt az is mutatja, hogy mindenki csak ezeket alkalmazza; ugyanis mindenki metaforákkal, alapjelentésű és közhasználatú szavakkal társalog. Nyilvánvaló tehát, hogy ha valaki jól fogalmaz, annak stílusa különös is; eszközeit is el tudja rejtetni, és mondanivalóját is világossá tudja tenni. Éppen ebben áll a szónoki beszéd kiválósága. A névszók közül a homonimák³³ a szofista számára hasznosak (mert ezekkel ravaszkodhat), a színonimák pedig a költők számára. Közhasználatúnak és színonimának mondom az olyan szavakat, mint például 'menni' és 'ballagni'; e két szó ugyanis egyrészt közhasználatú, másrészt egymás színonimái.

Ezek lényegét és azt, hogy hány fajtája van a metaforának, valamint hogy a költészetben és a prózában egyaránt ez a leghatásosabb, azt – amint már említettem – a *Poetikában* tárgyaltam.³⁴ A prózában annyiaval több gondot kell fordítani ezekre, amennyivel kevesebb stílus-eszközzel rendelkezik a próza, mint a vers. A világosság, a kellemség és a különösség többnyire a metafora sajátja, és ez az, amit nem lehet másoktól megtanulni.

A jelzőknek is, a metaforáknak is összhangban kell állniuk tárgyukkal. Ez az összhang az analógiából³⁵ adódik, ha ez hiányzik, oda nem illőnek tűnnek, mert ha ellentétes dolgokat rakunk egymás mellé, a különbség még inkább nyilvánvaló lesz. Ezért ügyelnünk kell arra, milyen ruha illik az örege, ha az ifjúra a piros illik, mert ugyanaz a ruha nem illik mindkettőre. Ha fel akarjuk magasztalni tárgyunkat, a metaforát olyan tárgykörből kell venni, mely ugyanazon nemből magasabb rendű; ha pedig kisebbiteni akarjuk, akkor az alacsonyabb rendűből. Például, ha azt mondom – mivel az ellentétek ugyanazon

nemben vannak –, hogy az az ember, aki koldul, kér; vagy azt, hogy az az ember, aki kér, koldul – mert mindkettő a kérés egy-egy fajtája –, akkor egy ilyen eljárásra szolgáltatók mintát. Ezért nevezte Iphikratész Kalliaszt³⁶ az istenanya koldusának, nem pedig fátylatartónak. Kalliasz viszont azgal vágott vissza, hogy Iphikratész nincs beavatva, különben nem nevezte volna őt az istenanya koldusának, hanem fátylatartónak. Ugyanis mindkettő egy istennő papságához tartozik, de az egyik tiszteletnek örvend, a másikat megvetik. És némelyek Dionüszosz parazitáinak hívják azokat, akik magukat művészeknek³⁷ nevezik. Mindkét szó metafora, de az egyik becsmérlő, a másik az ellenkezője. Továbbá a kalózok ma adószedőnek nevezik magukat. Ezért lehet azt mondani egy büntetett elkövetőjéről, hogy hibázott, a hibázóról pedig, hogy büntényt követelt el; és arról, aki lopott, hogy magához vette vagy elvitte.

De nem illik azt mondani, amit Euripidész Télephosz³⁸ mondott: „evezőkön uralkodva és Múziába érkeve”, mert az „uralkodni” fenégesébb tárgyanál, és ez nem marad észrevétlen. A szótágokban is előfordulhat hiba, ha nem kellemes hangokat jelölnek, például a bronzos Dionüsziosz³⁹ elégiájában a költészetet „Kalliópé kiáltásának” nevezte, mert mindkettő hang; e metafora azonban rossz a csúnya hangzása miatt.⁴⁰ Nem szabad túlságosan messziről átvenni a nevet, hanem közelről és hasonló dolgokról, hogy névvel nevezzük azt, ami névtelen. Mihelyt kijutjuk a metaforát, a hasonlóságnak tüstént nyilvánvalónak kell lennie, mint ebben a híres rejtvényben: „Láttam férfit, aki tűzzel bronzot forrasztott férfira”,⁴¹ mert e tevékenységnek nincs neve, és mindkét esetben rátevésről van szó; a „forrasztani” szó a köpöly felrakását jelöli. Általában jó talányokból megfelelő metaforákat meríthetünk, mert a metaforák talányosak; világos tehát, hogy az átvitel⁴² helyesen történt. Továbbá szép dolgokról kell átvinni a nevet, mert a név szépsége – ahogy Likümniosz⁴³ mondja – a hangzásában vagy a jelentésében van, a csúnyasága hasonlóképpen. Van egy harmadik feltétel is, mely a szofisztikus érvet cáfolja, mert nem úgy van, miként Brüzón⁴⁴ mondja, hogy senki sem használ csúnya szavakat, hiszen a jelentés ugyanaz, akár ezt, akár azt a szót alkalmazza; véleménye téves, mert egyik szó a másíknál megszokottabban, hasonlóbban és sajátosabban állítja szemünk elé a dolgot. Továbbá ez vagy az szó nem ugyanazon körülmények között jelent egy dolgot, ezért a egyik szót szebbnek vagy csúnyábbnak kell tartani a másíknál. Ugyanis mindkét szó szépet vagy rútát jelent, de azt nem, hogy mi által szép

vagy mi által rít, vagy ha mégis, az egyik kisebb, a másik nagyobb mértékben.

Hát innen kell venni a metaforákat: olyan dolgokból, amelyek szépek, akár hangzás, akár jelentés tekintetében, akár a látás, akár valamely más érzékelés számára. Például szebb azt mondani, hogy 'rózsaujjú hajnal', mint 'bíborujjú'; de a 'pirosujjú' még csúnyább volna.

A jelzők esetében is választhatunk a rosszról vagy a csúnyáról, például mondhatjuk: 'anyagyilkos', illetve a szebből, például 'atya-bosszuló'.²⁹¹ Szimónidész, amikor egy ösvérversenyt győztese csekély díjat ajánlott fel neki, nem akarta megírni dicsőítő versét, mintegy felháborodottan visszautasítván, hogy ösvérről írjon verset, de miután megfelelő összeget kapott, ezt költötte:

„Üdvözlét néktek, viharlábú lovak leányai.”²⁹⁴ Jóllehet az ösvérek a számarak leányai is.

Ugyanigy lehet kicsinyítőképzőket alkalmazni. A kicsinyítés olyan eszköz, amely kisebbnek tünteti föl a jót is, meg a rosszat is. Arisztophanész²⁹⁵ például úgy tréfálkozik *Babilóniaiak* c. darabjában, hogy az arany helyett aranykát, a ruha helyett ruhácskát, a gyalázat helyett gyalázatocskát és a betegség helyett betegségekcskét mond. Azonban mindkettő használatában gondosan be kell tartani az illő mértéket.

3. FEJEZET: A fagyosság

A stílus fagyosságát négy dolog okozza: az összetett szavak, például Lükophrón²⁹⁶ ilyeneket mond: „a magastetejű föld sokarcú égboltja”, „keskenyútú part”; és Gorgiasz: „énekkel-kolduló élődsi”, „esküszegő és eskütartó”, Alkidamasz²⁹⁷ pedig: „lelke haragteliv, arca pedig láng-vörössé vált”, „úgy vélte, buzgalmuk eredményhezó lesz” és „meggyőző szavait eredményhözóvá tette”, „azürkék tengerfelület”, mert az összetétel e szavaknak költőiséget kölcsönöz.

Ez volt az első ok; a második a szokatlan szavak használata, például Lükophrón Xerxészt „irdatlanoknak”, Szkiónt²⁹⁸ „veszekedett” férfinak nevezte; Alkidamasz pedig ilyeneket mond: „csőrűcsavarintó a költészetben”, „a természet gügyesége”, „a gondolat féktelen haragjától kifentén”.

A harmadik ok a hosszú, oda nem illő és gyakori jelzők használata-ban van. A költészetben ugyan illik ilyesmit írni 'fehér tej', a prózában viszont egyrészt egyáltalán nem illik, másrészt ha túlságosan gyakran alkalmazzuk, feltűnik és nyilvánvalóvá lesz, hogy költőieskedünk. Kell ugyan használnunk efféle szavakat, mert elterínek a megszokott használattól, és különöséget kölcsönöznek a stílusnak, azonban mértéket kell tartani, mert nagyobb kárt okoznak a keresetlen beszédnél; ez utóbbi ugyanis híjával van az ékességnek, amaz viszont rosszul alkalmazza. Alkidamasz kifejezései fagyosnak tűnnek; mert ő nem fűszerként, hanem étékként alkalmazza a jelzőket: gyakran és aránytalanul használja őket, és olyan szavak mellett, amelyek magukban is világosak; például nem „veritéket” mond, hanem „nedves veritéket”, és nem azt, hogy „az iszthmoszi játékokra”, hanem „az iszthmoszi játékok gyülekezetebe”, és nem „törvényeket”, hanem „városállamon uralkodó törvényeket”, nem azt, hogy „sietve”, hanem „a lélek indulatától hajtva”; nem a „Múzsák adományát”, hanem „a természet múzsai adományát megkapva” és „a lélek sötét gondja”; és nem „a kedveltség teremtoje”, hanem „az össznépi kedveltség teremtoje és a hallgatóság gyönyörének gondnoka” és nem gallyakkal, hanem „az erdő gallyaival fődte be”, és nem a testét, hanem „a test szemérmét takarta be” és „a lélek visszautanzó vágját” (mely egyben összetett szó és jelző is, s így a kifejezés költőivé válik), és „gonoszságának határtalan túlzását”. Ezért, akik költőien fejezik ki magukat, az illőség megsértése miatt stílusukat neveltségessé és fagyossá teszik, és bőbeszédűségükkel homályosítják. Mert ha arra, aki már megértett bennünket, szóadatot tudtunk, elhomályosítjuk a világosságot. A mindennapi életben akkor használunk összetételeket, amikor nincsen szavunk a fogalom jelölésére, és az összetétel jól hangzik, például: időtöltés. De ha sokszor alkalmazunk ilyeneket, stílusunk teljesen költőivé válik.

Ezért az összetett szavak alkalmazása főleg a diühümboszoköltőknek hasznos, mert ezek zengzetesek; a szokatlan szavak az eposz-költőknek, mert az ő stílusuk ünnepélyes és önértékes [a metaforák a jambikus költőknek, akik – ahogy fentebb említettük – mostanában alkalmazták őket].

A fagyosság negyedik oka a metaforákban rejlik. Ugyanis a metaforák is lehetnek nem odaillőek, egyesek azért, mert neveltségessé (a komédiaszerzők is alkalmaznak metaforákat), mások azért, mert túlságosan ünnepélyesek és tragédiába illők. Homályosak, ha túlságosan távolról vesszük őket, ahogy Gorgiasz²⁹⁹ „sápadt és vértelen ügyek”,

„beestelenséget vetettél, és gonosztságot arattál”, mivel e kifejezések túlságosan költöiek. Vagy ahogy Alkidamasz a filozófiát „a törvények védőbástyájának”, az *Odüsszeiát* pedig „az emberi élet szép tükrének” nevezi; és: „efféle csürcsavarintót nem vezetvén be költészetébe”; az ilyen kifejezések ugyanis az említett okok miatt kevésbé meggyőzőek. Gorgiasznak viszont az a mondása, amelyet akkor mondott egy fecskére, amikor az fölötte elrepülve lepottyantotta, nagyon jól illik a tragikus stílushoz, ugyanis ezt mondta: „Csúnya dolog, Philoméla”; mert egy madártól nem csúnya, ha ilyet tesz, de egy leányzótól csúnya. Igen keményen szidta azáltal, hogy korábbi állapotát említette, nem a mostanit.³⁰⁰

4. FEJEZET: A hasonlat és a metafora

A hasonlat is metafora, mert csak egy kicsit különbözik tőle; hiszen amikor a költő azt mondja Akhilleuszról³⁰¹ „miként egy oroszlán, előretört” – ez hasonlat, amikor pedig azt: „az oroszlán előretört” – metafora. Mivel mindketten bátrak, névátvitellel oroszlánnak nevezte Akhilleuszt.

A hasonlat hasznos a prózában is, de ritkán kell alkalmazni, mert költőies. Úgy kell használni, mint a metaforákat, hiszen az említett különbségtől eltekintve – metaforák. Hasonlat például az, amit Androtion³⁰² Idrieuszról mondott: hasonló a láncról szabadult kutyához, mert azok rátek rohanva megmarnak titeket; ugyanilyen hamis Idrieusz is, amikor láncaitól megszabadul. Theodamasz³⁰³ Arkhidamoszt a geometriához nem értő Euxenoszhoz hasonlított a ezen analógiáján: mert „Euxenosz is geometriához értő Arkhidamosz lesz”. Továbbá Platón *Államában*³⁰⁴ azok, akik kirabolják a halottakat, olyan kutyákhoz hasonlítanak, amelyek a követ marják meg, és nem azt, aki dobta. És a népre alkalmazott hasonlat: hogy hasonló az erős, de süket hajókormányoshoz,³⁰⁵ és a költők verseire, hogy szépség nélküli ifjakra hasonlítanak, mert ez utóbbiak, ha elvirulnak, az előbbiek pedig, ha átírják prózába, már nem ugyanazok, mint korábban voltak.³⁰⁶ És amit Periklész³⁰⁷ mondott a szamosziakról: csecsemőköz hasonlítanak, mert elfogadják a falatot, de sírnak; és amit a boiótiakról, hogy hasonló

a tölgyfákhoz, mert a tölgyek önmaguktól dőlnek ki, így a boiótok is, mivel egymás ellen harcolnak. És amit Démoszthenész³⁰⁸ a népre alkalmazott: hogy hasonló a hajón levő tengeribeteghez. És Démokratész³⁰⁹ a rétorokat olyan dadákhöz hasonlította, akik lenyelik a falatot, a csecsemőket pedig a nyálukkal kenik össze. És ahogy Antiszthenész³¹⁰ a sovány Képhiszodotoszt tömjénhez hasonlította, mely csak megsemmisülve szolgál gyönyörűségünkre.

A fenti kifejezéseket egyaránt lehet hasonlat és metafora formájában mondani, úgyhogy mindaz, ami metaforaként tetszett arat, nyilván hasonlatként is szolgálhat, és a hasonlatok olyan metaforák, amelyek kifejtésre szorulnak.

Az analógián alapuló metaforákban mindig be kell tartani a két azonos nemű terminus kölcsönös viszonyát; például ha a csésze Dionüszosz pajzsra, akkor a kölcsönös megfelelés alapján mondhatjuk, hogy a pajzs Arész csészeje.³¹¹

Nos, a beszéd fenti elemekből áll.

5. FEJEZET: A nyelvhelyesség

A stílus alapfeltétele a nyelvhelyesség, ez öt követelményben valósul meg.

Az első a kötőszavak³¹² helyes alkalmazása: ha betartjuk azt a természetes sorrendet, amelyet egyes kötőszavak igényelnek; így a *μὲν* és az *ἐν* úgy kívánja, hogy a *δέ* és a *ὅ* *δέ* következzenek utána. Úgy feleljenek meg egymásnak, hogy a hallgató még emlékezzen az elsőre, és ne válasszuk el őket nagyon egymástól, és ne tegyünk egy másik kötőszót az első által megkövetelt folytatás³¹³ elé; mert egy ilyen sorrend csak igen ritkán illő: „Én pedig, miután szolt nekem (Kleón ugyanis eljött, kérve és könyörögve), elmentem, magammal vive őket”. Ebben a mondatban a kötelező folytatás elé több mellékmondat illeszkedik be, és ha hosszú a megszokás [az „elmentem” előtt], a mondanivaló homályossá válik. Az egyik követelmény tehát a kötőszavak helyes használata. A második az, hogy nevükön nevezzük a dolgokat, ne pedig körülírjuk. A harmadik, hogy ne alkalmazzunk kétértelmű kifejezéseket, különösen, ha nem akarjuk az ellenkezőjét

mondani, úgy mint azok, akiknek nincs semmi mondanivalójuk, mégis úgy tesznek, mintha lenne. Az ilyenek ugyanis versben adják ezt elő, mint Empedoklész¹⁴. A hosszú körülírás ugyanis félrevezető, és a hallgatóságban azt a hatást kelti, mint a jóslatok a tömegben, amely helyesel, amikor kétértelműségeket mondanak: átkelvén Halüszon Kroiszosz megdönt birodalmát.¹⁵

A jóskor azért beszélnek általános kifejezésekben a kérdéses dologról, mert így feltétlenül kisebb a tévedés lehetősége. Mert, aki a „páros vagy páratlan” játékban, e két szó valamelyikével felel, előbb eltalálja az igazságot, mintha azt kellene megmondani, hány van a másiknál; de az is előbb, aki azt mondja: „ez meg fog történni”, mint az, aki azt is megmondja, mikor. Ezért a jóskor sohasem adnak határozott időpontot. Minden kétértelmű kifejezés ilyen, ezért kerülendő, ha csak nem a fenntebb említett cél érdekében alkalmazzuk.

A negyedik követelmény az, hogy a szavak nemét helyesen alkalmazzuk; Protagorasz¹⁶,^{1407b} ugyanis a főnevek nemét így határozta meg: himnem, nőnem és semleges nem, például: „Megérkezvén (nőnem) és társalogván (nőnem) velem, eltávozott”.

Az ötödik követelmény a többes szám és az egyes szám helyes használata, például: „Ezek (t. sz.) megérkezve, bántalmazták (t. sz.) engem.”

Általában az írásnak jól felolvashatónak és jól előadhatónak kell lennie; e kettő ugyanis azonos. Ez pedig nem valósul meg, ha sok a kötőszó, vagy ha nem könnyű központosítani a szöveget, mint Hérakleitosz¹⁷ írásait. Nagy munkát igényel ugyanis, ha Hérakleitosz mondatait központosítani akarjuk, mert pontosan nem lehet tudni, melyik tagmondathoz tartozik egy szó, az előzőhöz vagy az utána következőhöz. Művének elején például ezt írja: „Ezen okok miatt, melyek léteznek mindig műveletlenek az emberek”, mert nem világos e mondatban, hogy a „mindig” a „léteznek”-hez vagy a „műveletlenek”-hez tartozik-e. Továbbá szoloeicizmus¹⁸ keletkezik abból, ha két egymás mellé rendelt szóhoz nem azt kapcsoljuk, ami mindkettőhöz illik, például a „látva” nem alkalmazható egyaránt a hangra és a színre, de az „érzékelve” igen. A mondat homályossá válik, ha mielőtt a megkezdett mondanivalót befejeztük volna, más dolgokat szúrunk közbe, például, ha ezt mondjuk: „mert szándékomban állt, miután beszéltem vele, de azután ez és ez így történt, elutazni”, e helyett: „Szándékomban állt elutazni, miután beszéltem vele, de azután ez és ez így történt”.

6. FEJEZET: A stílus fensége

A stílus fenségét a következők biztosítják: ha meghatározást alkalmazunk szó helyett, például nem „kört” mondunk, hanem ezt: „a középponttól minden irányban egyenlő kiterjedésű sik”. Tömörre pedig az ellenkezője teszi: a meghatározás helyett a szó. Ugyanígy, ha a tárgy csúnya vagy illetlen: ha a csúnyaság a meghatározásban jelentkezik, a szót mondjuk, ha a szóban, a meghatározást. Megvilágíthatjuk a dolgokat még metaforák és jelzők által, de ügyeljünk arra, hogy a költőiséget kerüljük. Alkalmazhatunk az egyes szám helyett többest, úgy ahogy a költők teszik; jöllehet csak egy kikötőről van szó, mégis ezt mondják: „az akhájok kikötőibe”, és „A levél soklapú táblái ime itt vannak”.¹⁹ Ne kapcsoljunk össze két szót, hanem vegyük mindegyiket önállóan: „az asszonyoknak, a miénknak”, de ha tömören akarunk beszélni, akkor ellenkezőleg: „a mi asszonyunknak”. És alkalmazhatunk kötőszavakat, de ha tömören akarjuk mondani, kötőszó nélkül is kifejezhetjük magunkat anélkül, hogy aszündetont használnánk,²⁰ például: „elmenvén és beszélvén vele” helyett „elmenvén beszéltem vele”. De Antimakhosz²¹ fortélyával is élhetünk: beszéljünk olyasmiről, amivel tárgyunk nem rendelkezik; ezt teszi ő, amikor Teumészoszról így nyilatkozik: „van egy alacsony szélfüttű domb”. Efféleképpen a végtelenségig nagyíthatunk. Ezt az eljárást – ha valami nem rendelkezik valamivel – alkalmazhatjuk jó és rossz dolgokra aszerint, hogy melyik hasznos számunkra. A költők is ezen az alapon alkotnak olyan kifejezéseket, mint: „hűr nélküli dallam”, „lant nélküli dallam”,²² mert tagadással képzett melléneveket alkalmaznak. Ez a fogás ugyanis igen hatásos az analógián alapuló metaforák esetében: például, ha a kürtszót lant nélküli dallamnak nevezzük.

7. FEJEZET: Az illőség

Illő lesz a stílus, ha megfelel az érzelmeknek és a jellemeknek, és arányos a tárggyal. Arányos akkor lesz, ha fenséges tárgyról nem beszél hevenyeszeten, vagy egyszerű dolgokról ünnepélyes stílusban, és

ha az egyszerű szó nem kap disztójelzést, mert különben komédiának tűnik, ahogy Kleophon³³ költészetében, aki használt néhány olyan kifejezést, mely effélékre emlékeztet: fenséges fügefa.

A stílus akkor fejezi ki az érzelmeket, ha sértésről a haragos ember nyelven szól; istentelen és rút dolgokról a méltatlankodó és iszonyódó nyelven; ha dicsérendő dolgokról a csodálkozó, szánalmat keltőkről a szánakozók hangján szól, és hasonlóképpen a többről is. Az illó stílus hihetővé teszi a tartalmat: a hallgató lelke arra a téves következtetésre jut, hogy a szónok őszintén beszél, minthogy hasonló körülmények közt az emberek így éreznek, s ezért úgy véli, hogy a tények így történtek (még ha nem is volt úgy), ahogy a szónok állítja, azonkívül az érzelmeifűtött szónok mindig elnyeri a hallgató rokonszenvét, még akkor is, ha a valóságban semmit sem mond. Ezért ejti sok szónok bámulatba hallgatóit vak lármájával.

A jellemnek való megfelelés azt jelenti, hogy bizonyos jelekkel kifejezésre juttatjuk: stílusunk összhangban van az emberek egyes osztályaival és állapotaival. Osztályon azt értem például, hogy gyermek, férfi, öreg, illetve férfi vagy nő, illetve spártai vagy thesszaliái; állapoton pedig azt, ami minden egyes embert olyan jellemmé tesz az életben, amilyen; mert nem mindegyik állapot teszi ezt. Ha már most olyan szavakat alkalmazunk, amelyek megfelelnek az állapotnak, megalkotjuk a jellemet. Mert a műveletlen ember nem ugyanazt mondja, és nem ugyanúgy, mint a művelt.

Hatással vannak a hallgatóságra azok a formulák is, amelyeket az unalomig ismételtetnek a beszédszerzők: „ki ne tudná?”, „mindenki tudja”; mert a hallgató bólogat, tudniillik szégyelli kimutatni, hogy nem tudja azt, amit mindenki tud.

Valamennyi stílusesszék közös sajátossága, hogy alkalmazható megfelelően és nem megfelelően. Minden túlzás ellenszere az, amit folyton hangoztatnak: a szónoknak előre mentegetődnie kell; így mondanivalója igaznak tűnik, hiszen maga is tisztában van azzal, hogy túlzásával mit tesz. Továbbá nem szabad minden hasonló eszközt egyszerre alkalmazni, mert így lehet a hallgató gyanakvását elkerülni. Itt arra gondolok például, ha a szavaink kemények, nem feltétlenül kell hangoknak, arckifejezésünknek [és más efféléknek] ugyanilyennek lennie, mert akkor mesterkéltégünk nyilvánvaló lesz. Ha viszont egyik eszközzel nyomatékot adunk, a másikkal pedig nem, a hatás ugyanaz lesz, de nem szúr szemet. Mindazonáltal, ha a szelíd érzelmeiket kemény szavakkal fejezzük ki, a keményeket pedig szelíden,

beszédünk hitelét veszti. Az összetett szavak, a jelzők szerkezetek többsége, a különös kifejezések jól illenek az érzelmeifűtött előadókhoz. A hallgatóság elnézi, ha egy felindult szónok a gonoszságot „egyetverőnek” vagy „írdatlannak” nevezi; ez a stílus akkor is helyénvaló, ha a hallgatókat már megnyertük, dicsérő vagy feddő, haragos vagy kedves szavainkkal már fellelkesítettük őket, ahogy Iszokratész teszi Panégürikozszának vége felé: „de a hírnév és az emlékezet”, „mindazok, akik elszenvetdtek”.³⁴ Mert így hallatják szavukat a fellelkesült szónokok, és természetes, hogy a hallgatók komolyan veszik őket, hiszen hasonló lelkiállapotban vannak. Az ilyen stílus a költészet sajátja, mert a költészetben illethettség van. Ezért vagy az említett esetekben élhetünk vele, vagy ironikusan, ahogy Gorgiasz tette, vagy ahogy Plátón³⁵ a *Phaidroszban*.

8. FEJEZET: A prózaritmus

A prózai szöveg formája nem lehet metrikus, de ritmustalan sem.³⁶ A metrikus próza ugyanis nem hitelt érdemlő (mert mesterkéltnek tűnik), ugyanakkor elvonja a hallgató figyelmét: arra készteti, hogy várja, mikor tér vissza ugyanaz a metrum. Ez ugyanolyan, mint amikor a kikiáltó kérdésére: „Kit választat patrónusnak a felszabadított?” a gyerekek ezt kiáltják: „Kleónt”.³⁷ A ritmustalan szöveg pedig határtalan, ezért határozottá kell tenni, de nem versmértékkel, mert ami határtalan, az unalmas és megismerhetetlen. Minden dolgot szám határoz meg; a szövegnek a száma a ritmus, melyből a verslábak is kimetszhetők.³⁸ Ezért ritmusosnak kell lennie a beszédnek de nem metrikusnak, mert ez esetben vers lenne. De a ritmusnak nem szabad rigorózusnak lennie, ez akkor következike be, ha egy bizonyos mértéket túllép.

A ritmusok közül a hōsi³⁹ ünneplés, de nem jól mondható, és harmónia híján van⁴⁰, a jambus viszont a köznyelv lejtésével egyezik, ezért a többi metrumnál sokkal jobban használható a mindennapi beszédben. Azonban a beszédnek ünneplésesnek és megindítóknak is kell lennie. A trocheus túlságosan hasonló a kordaxhoz,⁴¹ ez nyilvánvaló a tetrametertől, mely rohanó ritmust alkot. Hátravan még a paian, melyet a szónokok Thraszümakhosz óta kezdtek alkalmazni, azonban nem tudták megmondani, miben áll a lényege.

A paian a harmadik ritmus, és szorosan kapcsolódik az előbb említettekhez. Mert részének aránya három a kettőhöz, az előbbieket közül az első egy az egyhez, a másodiké pedig kettő az egyhez; e két arányhoz kapcsolódik a másfeles, mely a paiané.³³² A többi ritmus az említett okok miatt kerülendő, mivel metrikus. A paianat kell alkalmazni, mert az említett ritmusok közül ez az egyetlen, mely nem alkot verset, és ezért ez az, mely leginkább észrevétlen marad. Jelenleg a paian az egyetlen olyan ritmus, melyet alkalmaznak a mondat elején és végén; azonban a kezdésnek különböznie kell a befejezéstől. A paiannak két, egymással ellentétes formája van. Az egyik a kezdéshez illik, egyébként erre is alkalmazzák; ez az, amelyik egy hosszúval kezdődik, és három röviddel zárul:

Deloszon avagy Lükia...

és

Szőke Hekatosz, zeuszi sarja a...

A másik ennek ellenkezője: három röviddel kezdődik, és egy hosszú zárja le:

Vizeket és az eget éjbe takarván...

Ez utóbbi befejezésre alkalmas; a röviddel záruló, mivel befejezetlen, csonka hatást kelt. Szükséges, hogy hosszú szótag zárja le a mondatot; és világos legyen a befejezése, mégpedig nem az író és nem is az írás-jel, hanem a ritmus révén.

Elmondtuk, hogy a stílusnak ritmusosnak kell lennie, nem pedig ritmustalannak, s azt is, hogy mely és milyen felépítésű ritmusok teszik ritmusossá.

9. FEJEZET: A periódus (körmondat)

A szöveg szükségszerűen vagy folyamatos, és a kapcsolat biztosítja egységességét, mint a dithüramboszok előjátékaiban; vagy összefonódott, mint a régi költők antistrófaiban. A folyamatos szöveg a régi, például: „Íme a thurioi Hérodotosz történeti kutatásainak bemutatása”.

Régebben mindenki ezzel élt, most viszont csak kevesen alkalmazzák. Azt nevezem folyamatosnak, amelynek önmagában nincs végpontja, ha csak a téma, amiről szó van, véget nem ér. Határlatlansága miatt nem kellemes, ugyanis mindenki látni akarja a végpontot; ez az oka, hogy a futók csak a célnál zihálnak és tántorognak. Korábban, amikor a célt maguk előtt látták, nem érezték a fáradtságot. Ilyen tehát a folyamatos szöveg.

Az összefonódott szöveg körmondatokból áll. Körmondatnak nevezem azt a mondatot, amelynek kezdete van, önmagában befejezett, és terjedelme jól áttekinthető. Ez a forma kellemes, és könnyen megjegyezhető; kellemes, mert ellentéte a határlatlannak, és mert a hallgató folyton úgy érzi, hogy felfog valamit, mivel mindig lezárul valami önmagában; ha viszont nem látunk semmit előre, és nem érünk a végére, az kellemetlen. Könnyen megjegyezhető, mert könnyen emlékeztünkbe véshető. Ez azzal magyarázható, hogy a körmondatos szöveg ritmusos, s az ilyen mindennél könnyebben megjegyezhető. Ez az oka annak is, hogy mindenki könnyebben tanul verset, mint prózát; mert ritmus van benne, az adja a mértékét. A körmondatnak gondolatilag is befejezettnek kell lennie, és nem szabad két részre szakadnia, mint [Szophoklész] jambusa:

Im, itt a kalüdoni föld, pelopszi partvidék

mert e kettéosztás az ellenkezőjét sejteti annak, mint ahogy példánkban van, tudniillik mintha Kalüdon peloponneszoszi város lenne.

A körmondat lehet többtagú és egyszerű. A többtagú befejezett, tagolt és egy lélegzetre könnyen kiejthető mondat, mely nincs kettévágva [mint a fentebb idézett körmondat], hanem kerek egész. A tagmondat a körmondat két részének egyike. Egyszerűnek azt a körmondatot nevezem, amelyik csak egy tagból áll. A tagmondatok és a körmondatot továbbá visz egy olyan mértékig, melynek érzi a határát, szüklendület továbbá visz egy olyan mértékig, melynek érzi a határát, szükségképpen visszahúzza a szónok megállása; így is mondhatnánk: akadályba ütközve megbotlik. Ha túlságosan hosszúak, leghagyják a hallgatókat, mint azok, akik messzebből kerülnek meg a fordulópontot. [Mert ezek is leghagyják a velük együtt sétálókat.] Hasonlóképpen, ha túlságosan hosszúra nyúlnak a körmondatok, beszéd mértévé válnak a dithüramboszok előjátékaihoz hasonlóan. Az történik, amiért a khioszi

Démokritosz³³⁸ csúfolta Melanippidészt, aki antistrófák helyett előjárték írt:

Másnak akart rosszat, mégis maga látta a kárát;
hosszú lett a nyitány, s ez csak neki árt igazában.

E bírálatot azokra is lehet vonatkoztatni, akik túlságosan hosszú tagmondatokat alkalmaznak. A túlságosan rövid tagmondatokból viszont nem áll össze körmondat; rohanásra készítetik a hallgatót.

1410A A tagmondatokból álló körmondatokban a két rész olykor kapcsolatos, olykor ellentétes; kapcsolatos például: „Gyakran csodáltam azokat, akik ünnepélyeket rendeztek és atlétikai versenyeket alapítottak”.³³⁷ Ellentétes, amikor a két tag mindegyikében ellentétek vannak szembeállítva, vagy mikor ugyanaz a szót ellentétekhez kapcsolják, például: „Hasznára voltak mindkettőnek, azoknak is, akik otthon maradtak, azoknak is, akik követték őket; az utóbbiaknak nagyobb hazát szereztek, az előbbieknél elég hazát hagytak ott.”³³⁸ Ellentétek: otthonmaradás és követés, nagyobb és elég. „Így azoknak is, akik vagyont akarnak szerezni, és azoknak is, akik élvezni akarják vagyonukat”;³³⁹ itt az élvezés és a szerzés áll szemben egymással. Továbbá: „Gyakran megtörténik ilyen körülmények között, hogy a böcsék balsikerrrel járnak, az ostobák pedig sikerrel.”³⁴⁰ „Tüstént méltónak ítélték őket a győzelmi díjra, nem sokkal azután pedig megkapták a tengerek fölötti uralmat.”³⁴¹ „Áthajózni a szárazföldön, száraz lábbal átkelni a tengeren, hidat verve a Hellészpontoszon, átfúrva Athoszt.”³⁴² „A természet polgárokká tette őket, a törvény megfosztotta őket polgárjoguktól.”³⁴³ „Egyesek közülük nyomorultul elpusztultak, mások rútul megmenekültek.”³⁴⁴ „Magánéletünkben a barbárokat szolgálainknak tekintjük, de politikai életünkben eltűnjük, hogy szövetségeseink közül sokan rabszolgaként szolgáljanak nekik.”³⁴⁵ „Életben maradván birtokoljuk, vagy meghalván öröklül hagyjuk.”³⁴⁶ És az, amit valaki mondott a bíróságon Peitholaosz és Lükophrón³⁴⁷ ellen: „Ezek, amikor országukban voltak, titeket eladtak, hozzátok jöve pedig megvásároltak benneteket.” Mindezek a mondatok megfelelnek az említett ismérveknek. Az ilyen stílus kellemes, mert az ellentétek könnyen érthetőek, különösen, ha egymás mellett állnak, és mert hasonlóak a szillogizmushoz, a cáfolás ugyanis az ellentétek szembeállításán alapul.

Nos, ilyen az ellentét; a tagmondat-egyenlőség pedig az, ha a tagmondatok egyenlő hosszúságúak; a hasonló végződés, ha az egyes tagmondatokban hasonló végződésű szavak vannak. Ennek a mondat elején vagy végén kell megvalósulnia. A mondat elején ez a hasonlóság az egész szóban megmutatkozik, a mondat végén az utolsó szótágokban vagy végződésekben, vagy magukban a szavakban. A mondat elején így fest: „szántóföldet kapott, szánthatatlant ötle”;³⁴⁸ „ajándékokkal megnyerhetők, szép szavakkal irányíthatók”;³⁴⁹ A mondat végén például: „Úgy vélték, hogy ő nem volt a gyermek apja, hanem ő maga volt a gyermek”;³⁵⁰ „a legnagyobb veszélyben, a legkisebb reményben”; ugyanazon szótó végződései: „Megérdelem, hogy állítsanak neki bronzszobrot, noha nem érdemel egy bronzgarast?” Ugyanaz a szó: „Te, amíg élt, rosszat mondtál róla, most hogy meghalt, rosszat írsz róla.” Egy szótág: „Mi rosszat tapasztaltál, hogy egy lusta embert láttál?” Mindezek együtt is megjelenhetnek: az ellentét, a tagmondat-egyenlőség és a hasonló végződés. Ami pedig a körmondatok alapelveit illeti, azokat majdnem teljes egészében felsoroltuk a Theodekteiában.³⁵¹ Vannak hamis antitézisek is, például amilyet Epikharosz írt:³⁵²

Egyszer a házukban voltam, máskor pedig náluk voltam.

10. FEJEZET: A szellemesség, a metaforák

Miután megtárgyaltuk ezeket a kérdéseket, most arról kell beszélnünk, honnan vegyük szellemes és tetszetős kifejezéseinket. Vagy velünk született tehetség, vagy a gyakorlat teremti elő őket, s hogy mi a lényegük, ez jelen vizsgálódásunk tárgya. Kezdjük tehát, és soroljuk fel őket. Ez legyen a kiindulópontunk: a könnyű tanulás természetétől fogva mindenki számára kellemes, ugyanakkor a szavaknak meghatározott jelentésük van, következésképpen mindazok a szavak, amelyek által valamit tanulunk, igen kellemesek.

A szokatlan szavak ismeretlenek számunkra, a szokásosakat viszont ismerjük. Az említett hatást a metafora éri el leginkább, mert amikor a költő³⁵³ az öregséget szálmának nevezi, tanít bennünket, és ismeretet közöl azáltal, hogy mindkét dolog azonos nemhez tartozik: mert mindkettő elvirágozott már. Ugyanezt a hatást keltik a költői hasonlatok,

ugyanolyan értelemben szerepel a mondat második felében, mint az elsőben, hanem más értelemben.

Ilyen kifejezésekkel akkor érünk el sikert, ha a szót megfelelően alkalmazzuk, akár metaforában, akár homonímiában. Például az „Anaszkhetosz”³⁹² (elviselhető) elviselhetetlen” mondatban tagadjuk a homonímiát, mégpedig megfelelő módon, ha Anaszkhetosz kellemetlen ember. „Ne légy jobban idegen (xenosz) külföldi (xenosz)” – vagyis jobban, mint kellene. Ugyanez a fordulat a következő is: „A külföldi (xenosz) ne legyen mindig idegen (xenosz).”³⁹³ Ugyanígy Anaxandridész³⁹⁴ híres sora: „Szép dolog meghalni, mielőtt még olyat tennénk, ami halált érdemel”; mert ezt jelenti: „akkor érdemes meghalni, amikor még nem érdemeltük ki a halált”, vagy „méltó meghalunk akkor, amikor még nem vagyunk méltók a halálra”, vagy „amikor még nem követtünk el halálra méltó cselekedetet”. Ezeknek a mondasoknak azonos a szerkezete, de minél tömörebben és ellentétesebben fejezzük ki a mondanivalót, annál nagyobb tetszést kelt. Ennek az az oka, hogy az antitézis könnyebbé teszi a megértést, a rövidség pedig gyorsabbá. Mindig szükséges ügyelnünk arra, hogy kire mondjuk, vagy arra, hogy helyesen mondjuk, ha a mondanivalónk igaz és nem köznap. Mert elő lehet úgy is adni, hogy valamelyik követelmény hiányzik, például: „anélkül kell meghalunk, hogy bármely hibát elkövettünk volna”, ez igaz, de nem szellemes; „a derék férfinak derék feleséget kell vennie”,³⁹⁵ ez is igaz, de ez sem szellemes. Ami a kifejezést szellemessé teszi, az akkor következik be, ha a két minőség együtt jelentkezik: „Méltó, hogy egy férfi úgy haljon meg, hogy nem méltó a halálra.” Minél inkább megvannak benne e minőségek, annál szellemesebbnek tetszik, például, ha a szavak metaforát alkotnak, mégpedig sajátos fajtájú metaforát, továbbá antitézist és tagmondat-egyenlőséget, és ha mozgalmassak.

Ahogy fentebb mondtuk,³⁹⁶ a jól sikerült hasonlatok bizonyos szempontból metaforák, mert mindig két szóból állnak össze, mint az analógias metaforák: például, ha ezt mondjuk: „a pajzs Arész csészéje”,³⁹⁷ és „az ij húr nélküli lant”. E példák azonban nem egyszerűek, az viszont egyszerű, ha ennyit mondunk: „az ij lant”, „a pajzs csészéje”.³⁹⁸ Ilyen módon hasonlatokat is alkotnak: „a fuvalós hasonló a majomhoz”, „a rövidlábú a pislákoló gyertyához”, mert mindkét esetben összevonás történik. A hasonlat akkor jó, ha metaforát foglal magában, mert valóban hasonlíthatjuk a pajzsot Arész csészéjéhez, a romot a ház rongyához,

és mondhatjuk, hogy Nikératosz egy Philoktésész,³⁹⁹ akit Pratüsz mart meg, ahogyan Thraszümakhosz tette hasonlatában, amikor látta, hogy Nikératosz a rhapszódosz versenyen hosszú hajjal és eleséigázottan énekelvén alulmaradt Pratüszsal szemben. Ez az a stíluseszköz, amely a legnagyobb bukást okozza, ha a költő rosszul alkalmazza, ha viszont jól, sikert arat vele. Arra az esetre utalok, amikor megfelelően egymásnak a szavakat, például:

„Mint a zeller, olyan göcsörtösek lábai”,

„Mint Philammon, küzdött borsákjával”.⁴⁰⁰

Minden efféle kifejezés hasonlat, a hasonlat pedig, amint már többször hangsúlyoztuk, metafora.

A közmondások is fajról fajra történő metaforák, például, ha valaki jót remélve a házába visz valamit, de az ehelyett kárt okoz neki, arra mondják: „mint a karpatoszi ember a nyúlal”,⁴⁰¹ mert mindketten rosszul jártak.

Nagyjából ennyi az, amit a szellemes beszéd forrásairól mondhatunk, és arról, hogy mi teszi azt ilyené. A tetszetős túlzások is metaforák, például ezt lehet mondani egy olyan emberről, akinek véraláfutásos a szeme: „egy kosár epernek is tekinthetnénk”, a dagadt szem ugyanis vörös, a túlzás a nagyságban van. E kifejezés: „mint ez, olyan az is” szintén túlzás, csak a megfogalmazása tér el. „Mint Philammon, küzdött borsákjával”, a borsákjával küzdő Philammonnak vélhetnénk őt. „Mint a zeller, olyan göcsörtösek lábai”; azt gondolhatnánk, hogy lába helyén zeller nőtt, lábai oly göcsörtösek. A túlzásokban mindig van valami fiatalosság, mert forrófejűségről tanúskodnak. Ez az oka annak, hogy többnyire a dühös emberek túloznak:

s még ha olyan sokat adna, ahány a füvény meg a porszem,...

S nem veszem el lányát Agamemnón Átreidésznek:

szépségben vetekedjék bár arany Aphroditéval,

és legyen oly dolgos, valamint a bagolytermű Pallasz,⁴⁰²

Ezért nem illő, hogy időse ember alkalmazza; [többnyire az attikai szónokok élnek vele].

De arról sem szabad megfeledkezni, hogy mindegyik beszédajtához másmilyen stílus illik. Ugyanis nem ugyanolyan a stílusa az olvasásra, mint az előadásra szánt szövegnek, és nem olyan a népgyűlési beszédé, mint a törvényszékié. Mindkettőt ismerni kell, egyfelől mert illik ismerni a helyes nyelvhasználatot, másfelől pedig azért, hogy ne legyünk hallgatásra kárhoztatva, ha valamit közölni akarunk másokkal, úgy mint azok, akik nem tudnak írni. Az írott stílus a legnagyobb pontosságra törekszik, az előadásra szánt művek stílusa pedig az előadhatóság legnagyobb fokára. Ez utóbbinak két fajtája van, az egyik a jellemeket juttatja kifejezésre, a másik az érzelmeket. Ez az oka annak, hogy a színészek mindig ilyen jellegű darabok után futnak, a költők pedig megfelelő színészek után. Mindazonáltal azok a költők is népszerűek, akik csak olvasásra szánták műveiket, mint Khairémón⁴⁰³ (aki olyan pontos, mint a beszédszerzők) és a dithüramboszköltők közül Likümniosz. Ha összehasonlítjuk őket, az írók beszédei előadva ösztövének tűnnek, a retorokéi pedig olvasva együgyűnek. Ennek oka abban rejlik, hogy a beszédek stílusa a szónoki emelványhoz illik; ezért ha a szónoki előadásra szánt beszédet megfosszják az előadás körülményeitől, nem fejt ki sajátos hatását, és együgyűnek tűnik. Például a kötőszóelhagyásokat, a gyakori szóismétléseket joggal ítéljük el az írott stílusban, az előadásra szánt művekben viszont nem, és a szónokok élnek is velük, mert igen megfelelnek a szónoki előadásmódnak.

Meg kell változtatnunk a nyelvi formát, ha ugyanazt a dolgot ismétljük, ez mintegy utat mutat az előadás módjához: „Ez az, aki megbabolt titeket, ez az, aki rászedett titeket, ez az, aki végül is megpróbált elárulni titeket.” Ilyen volt a színész Philémón⁴⁰⁴ alakítása Anaxandridész *Az öreges ostobasága* c. darabjában, amikor ezt mondja: „Radamanthusz és Palamedész”, és amikor a *Jámhorok* c. darab előjátékában ezt a szót ismételteti: „én”. Mert ha valaki ezeket a fordulatokat nem megfelelően adja elő, ez a közmondás illik rá: „hordja a fát”.⁴⁰⁵

Ugyanez a helyzet a kötőszóelhagyásokkal is: „Megérkeztem, odaléptem, megkértem.” Ezt megfelelően kell előadni, nem úgy, mintha egyetlen dologról beszéljünk, ugyanazon tartással és hangon. Továbbá a kötőszó nélküli mondatoknak megvan az a különös tulajdonsága

is, hogy ugyanazon idő alatt látszólag sokat mondanak. Mert az összekapcsolás a sokból egységet alkot, ha pedig mellőzzük, nyilvánvaló, hogy ennek ellenkezője történik: az egyből sok lesz. A kötőszóelhagyásban tehát fokozás van. „Jöttem, beszéltem, könyörögtem” (soknak látszik); „beszédek nem érdekelt.” Ez ugyanaz a hatás, amit Homérosz kíván elérni: „Nireusz Szümből jött... Nireusz, gyermeke Aglaianak, ... Nireusz legszebb.”⁴⁰⁶ Akiről ugyanis sok mindent mond, azt sokszor is kell említeni; ha tehát sokszor említi, azt a látszatot kelti, hogy fontos. Így hát ezzel a fogással Homérosz naggyá tette Nireusz híret, bár csak egy helyen említi őt; megörököttette emlékt, jóllehet többé nem beszél róla.

A tanácsadó stílus teljesen hasonló a sematikus rajzhoz, minél nagyobb a nézők tömege, annál messzebről kell nézni a dolgot, azért a részletek pontos kidolgozása fölösleges, sőt hiba mindkettőben. A törvényszéki stílusnak viszont pontosabbnak kell lennie, különösen, ha a beszéd egyetlen bíró előtt hangzik el, mert a retorikus fogások alkalmazására még kevesebb lehetőség van. Ugyanis könnyebben áll lehet látni, mi tartozik az ügyhöz, és mi idegen tőle; nincs versengés, ezért tisztá az ítélet. Ez az oka annak, hogy nem ugyanazok a szónokok szereznek hírnevet minden beszédajtában. Ahol leginkább szükség van előadásmódra, ott kevésbé van szükség pontosságra. Ez a helyzet akkor, amikor hangra, főleg erőre van szükség. A bemutató stílus áll legközelebb az írott stílushoz, mert funkciója az olvasás; második helyen követi a törvényszéki beszéd.

A stílusl kapcsolatot főlegesen olyan további megkülönböztetéseket tenni, hogy kellemes és egyszerű legyen. Miért legyen inkább ilyen, mint mértéktartó, szárnyaló, vagy bármí más, ami erkölcsi értéket tükröz? Magától értetődik, hogy az említett dolgok, ha helyesen határoztuk meg a stílus erőnyét, kellemességet kölcsönöznek neki. Miért legyen világos, miért kerülje a laposságot, és miért legyen illő? Mert ha szöszátyár, világos sem lesz, de akkor sem, ha túlságosan tömör. Nyilvánvaló, hogy a középút a megfelelő. A kellemességet az említett dolgok szerencsés ötvöze teremt meg: a megszokott és különös szavak, a ritmus és az illősségből adódó meggyőző erő vegyítése. Hát ennyi az, amit a stílusról mondtunk; általánosságban az összes beszédajtáról és részleteiben az egyes beszédajtákról külön-külön. A továbbiakban az elrendezésről kell szólnunk.

A beszédnek két része van: mert szükségszerű, hogy beszéljünk a szóban forgó dolgokról, majd pedig igazoljuk véleményünket. Ezért lehetetlen úgy beszélni valamiről, hogy ne igazolnánk, vagy igazolni azt, amiről még nem beszélünk; mert a bizonyító valamit bizonyít, és aki előre elmond valamit, az bizonyítás; ez olyan, mintha valaki így osztaná fel: az egyik a kijelentés, a másik az indoklás.

1414b Napjainkban nevelésesen határozzák meg a beszéd részeit, mert az elbeszélés egyedül a törvényszerű beszédhez tartozik; de a bemutató és tanácsadó beszédnek hogyan lehet elbeszélése olyan értelemben, ahogy meghatározzák; vagy cáfolata és epilógusa a bemutató beszédnek? A tanácsadó beszédekben bevezetés, összehasonlítás és összefoglalás csak az esetben lehetséges, ha válaszbeszédről van szó.⁴⁰⁹ Mert a vádolás és a védekezés gyakran előfordul a tanácsadó beszédekben is, de ez nem a beszéd tanácsadó jellegéből következik. Továbbá, nem minden törvényszerű beszédben található befejezés, például, ha rövid a beszéd, vagy az anyag könnyen megjegyezhető; de gyakran rövidítés céljából is mellőzik. Eszerint a beszéd kötelező részei: a tétel és bizonyítása. E részek a beszéd sajátos összetevői; és az összes rész pedig a bevezetés, a tétel, a bizonyítás és a befejezés; mert a cáfolat a bizonyításhoz tartozik; az összehasonlítás ugyanennek a fokozása, következésképpen a bizonyítás része. Aki ugyanis ezt az összehasonlítást teszi, valamint bizonyítani akar. Ez azonban nem célja a bevezetésnek és a befejezésnek, mert csak emlékeztetni akarnak. Ezért, ha ezt a felosztást fogadnánk el, Theodórosz⁴¹⁰ és tanítványait követnénk, akik elbeszélést, előelbeszélést, utóelbeszélést, cáfolást és utócfalást különböztettek meg. Márpedig, ha egy névszót alkalmazunk, meg kell adni a fajt és a különbséget, máskülönben üres fecsegés lesz beszédünk; ahogyan Likümmiosz⁴¹¹ beszél a kézikönyvében, melyben ilyen szavakat használ: „szellőlöbberés”, „eltévelyedés”, „ágaztatások”.

A bevezetés a beszéd kezdete ugyanúgy, mint a prológos a költészetben és a nyitány a fuvaladarabban. Mert mindezek kezdetek, és úgyszólván utat készítenek ahhoz, ami következik. A fuvalanyitány hasonló a bemutató beszéd bevezetéséhez. A fuvaljátékosok ugyanis elkezdnek játszani egy olyan dallamot, amelyet ragyogóan tudnak, s azt hozzákapszólják a darabhoz; ugyanígy kell megírni a bevezetést a bemutató beszédekhez, s miután röviden elmondtuk, amit akartunk, üssük meg a beszéd hangnemét, és kapcsoljuk e bevezetéshez. Így tesz minden szónok. Jó példa erre Iszokratész Helenéjének a bevezetése, ugyanis nincs közös vonás a szofisták és Helené között.⁴¹² Ugyanakkor, még ha a szónok kitérőt tesz is, ez itt helyénvaló, mert a beszéd nem lesz egyhangú.

A bemutató beszédek bevezetéseinek anyagát a dicséret és a feddés alkotja; például Gorgiasz Olümpiai beszédében: „Sokan csodálatra méltók, ó görög férfiak”,⁴¹³ ugyanis azokat magasztatja, akik meghonosították az ünnepi játékokat. Iszokratész viszont feddi őket, mert a testi kiválóságot adományokkal tisztelték meg, de a kiváló elméjű férfiak számára semmiféle díjat nem tűztek ki.⁴¹⁴

De a bemutató beszédek bevezetését vehetjük egy jótanácsból is, például, hogy tisztelni kell a derék férfiakat, és ez az oka annak, hogy a szónok magasztatja Ariszteidész vagy azokat, akik nem híresek, de nem is hitványak, hanem derék emberek lévén ismeretlenek maradnak, mint Priamosz fia, Alexandrosz; mert ez esetben a szónok tanácsot ad. De meríthet a törvényszerű beszédek bevezetéseiből is, azaz abból, ami a hallgatóra irányul, ha hihetetlen, nehéz vagy közismert esetről szól a beszéd, hogy a hallgatóság elnézését kieszakozólje, mint például Khoirilosz.⁴¹⁵

Most hogy minden ki van már osztva.

A bemutató beszédek bevezetéseinek forrásai tehát a következők: a dicséret, a feddés, a rábeszélés, a lebeszélés és a hallgatósághoz való fordulás. Ezen előjátékok szükségszerűen vagy elűtnék a beszéd témájától, vagy szervesen kapcsolódnak hozzá.

A törvényszerű beszédek bevezetésével kapcsolatban meg kell érteni, hogy ugyanaz a feladata, mint a drámák prológosának és az eposzok előhangjának. A dithüramboszok előhangja pedig a bemutató beszédek bevezetéséhez hasonló:

Miattad és a te ajándékaid vagy zsákmányaid miatt.⁴¹⁴

A törvénytörési beszédekben és az eposzokban a bevezetések a téma rövid foglatát adják, hogy a hallgatóság előre tudja, miről lesz szó, hogy értelme ne maradjon bizonytalanságban, mert a határozatlanság eltereli a figyelmet. Ha tehát ügyszólván a kezükbe adjuk a beszéd kezdetét, ezzel képessé tesszük őket arra, hogy a beszédet figyelemmel kísérik.

Ezért indítanak a költők így:

Haragot, istennő, zengd . . .

Férfitől szől nekem, Múza . . .⁴¹⁵

Jöjj, te vezess egy másik hősnekre: hogyan jött

Európába a nagy harc Ázsia földjeiről . . .⁴¹⁶

A tragikus költők szintén utalnak a dráma cselekményére, ha nem – mint Euripidész – a legelején, legalább valahol a prologusban, ahogy Szophoklész teszi: „Apám Polübosz volt.”⁴¹⁷ A komédiáirók ugyanígy tesznek.

Igy hát a bevezetés legfontosabb és legsajátosabb feladata az, hogy megvilágítsa, mi az a cél, ami miatt a beszéd létrejött. Ezért, ha önmagában is nyilvánvaló az ügy, és röviden elintézhető, mellőzni lehet a bevezetést. A többi használatos bevezetési forma csak óvintézkedés, és közös mindhárom beszédajtában. Milyenséguket vagy a szónok, vagy a hallgatóság, vagy az ügy, vagy az ellenfél szempontja határozza meg. A szónokkal és ellenfelével kapcsolatos mindaz, ami az ellenszenvre vonatkozó cáfolat vagy állítás. Ezt azonban nem egyformán kell alkalmazniuk, mert a védőnek első az ellenszenvvel kapcsolatos állásfoglalás, a vádló számára ennek a befejezésben a helye. Hogy ennek mi az oka, nem nehéz átlátni. A védőnek, amikor be akar mutatkozni, el kell háritania az akadályokat, következetesen először az ellenszenvet kell megszüntetnie. A vádlónak viszont a befejezésben kell ellenszenvet keltenie, hogy jobban emlékezzenek rá.

A hallgató vonatkozásában a bevezetésnek az a feladata, hogy jóindulatúvá tegye [vagy haragra gerjessze], és olykor, hogy felkeltse érdeklődését [vagy éppen eloszlassa]; mert nem mindig célszerű érdeklődővé tenni; éppen ez az oka annak, hogy sok szónok igyekszik megnevetetni hallgatóit. Kíváncsivá tehetünk – ha akarunk – mindenkit azzal is, hogy tiszteleltre méltónak mutatkozunk, mert nagyobb

figyelemmel hallgatják az ilyen szónokot. A hallgatóság figyelmét a 1415b nagy, a különleges, a csodálatos, a kellemes dolgok keltik fel, ezért a szónoknak azt a látszatot kell keltenie, hogy ilyen dolgokról fog beszélni. Ha viszont nem akarja figyelmessé tenni hallgatóit, akkor azt kell mondania, hogy jelentéktelen ügyről lesz szó, hogy nem érinti őket, hogy fáradtságos. De nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy mindez nem tartozik a beszéd lényegéhez, és csak rossz hallgatóhoz szabad intézni, olyanhoz, aki az ügyön kívül eső dolgokat is meghallgatja. Ha pedig nem ilyen a hallgató, nincs szükség bevezetésre, csak éppen összegezni kell a témát, hogy legyen feje, mint a testnek. Továbbá a hallgató érdeklődésének a felébresztése a beszéd minden részében helyénvaló, ha szükség van rá; mert a figyelem minden más részben jobban lankad, mint az elején. Következésképpen nevelés, ha rögtön az elején erre törekünk, hiszen akkor még mindenki a legnagyobb figyelemmel hallgat. Ezért alkalom adtán mondjunk ilyesmit: „És most, kérem, figyeljete, mert ez legalább annyira érint titeket is, mint engem”; vagy „Olyan dolgot fogok most mondani nektek, amelyet még sohasem hallottatok, annyira különleges és csodálatos”. Ez az, amire Prodikosz¹⁸ utal: valahányszor bóbiskolni kezdtek hallgatói, közbeiktatott egy részletet ötven drachmás beszédéből. De hogy a hallgatóhoz nem mint hallgatóhoz fordulunk, az magától értődik, mert a bevezetésben minden szónok vagy valamely ellenszenv megalapozására törekszik, vagy [az őt fenyegető félelem] eloszlátására:

Uram, nem mondhatom, hogy fűgék lábaim,⁴¹⁹

Mi újról kezdés szólni? Mondd világosan.⁴²⁰

Ugyanígy tesznek azok is, akik becselnek vagy becselennek látszó ügyet képviselnek, mert akármire vesztegetik is a szót, előnyösebb számukra, mint ha az ügyről beszélnének. Ezért van az, hogy a szónokok sohasem a föltett kérdésre válaszolnak, hanem mellébeszélnek, s megrekednek a bevezetésnél.

Hogyan lehet megnyerni a hallgató jóindulatát, elmondtuk és a többi hasonló szempont mindegyikét. Mivel pedig helyesen mondja a költő:

Tedd, hogy a phaiák nép szívesen s könnyörülve fogadjon,⁴²¹

ezért a szónoknak is e két érzelmeket kell felkeltenie.

A bemutató beszédek bevezetésében el kell hitetni a hallgatónak, hogy ő is részesül a dicséretből, vagy ő maga, vagy a családja, vagy a foglalkozása, vagy más valamilyen módon. Mert igazat szól Szókratész gyászbeszédében, mikor ezt mondja: „Könnyű dolog dicsérni az athéniakat athéniai jelenlétében, de korántsem könnyű spártaiak jelenlétében.”⁴²

A tanácsadó beszéd a törvényszéki beszédből kölesönzi bevezetését; természeténél fogva azonban egyáltalán nincs bevezetése, mert a hallgatóság tudja, miről tanácskoznak, és az ügy egyáltalán nem szorul bevezetésre, hacsak nem a szónok személye miatt vagy az ellenfelek miatt, vagy azért, mert a hallgatók nem akkora jelentőséget tulajdonítanak az ügynek, mint kívánjuk, hanem kisebbet vagy nagyobbab. Ezért vagy vádolunk, vagy védekeznünk kell, vagy nagyítanunk, vagy kicsinyíteniünk. Tehát az említett célok érdekében van szükség bevezetésre vagy pedig díszítés végett, mert ha esetleg nem lenne bevezetése, a beszéd hevenyészettnek tűnne. Ilyen Gorgiasznak az éleiaiakra mondott magasztaló beszéde; minden előkészület és minden előzetes érzelemfelkeltés nélkül rögtön így kezd: „Élisz boldog város.”⁴³

15. FEJEZET: A vád cáfolása

Ami az ellenszenvet illeti, a peres fél egyik szempontja az, hogy tisztázza magát az őt fenyegető vád alól, függetlenül attól, hogy ezt a gyanút megfogalmazta-e valaki vagy sem. Ez ugyanis általános szabály.

Az érvelés másik része, hogy a vitatott kérdésekben ellentmondjunk. Vagy a tényállást tagadjuk, vagy azt, hogy kárt okozunk, vagy azt, hogy a másik félnek okozunk kárt, vagy azt, hogy ez jogtalanság, vagy azt, hogy nagy jogtalanság, vagy azt, hogy alávalóság, vagy azt, hogy súlyos alávalóság. Mert mindig e pontokkal kapcsolatos a vita; Iphikratész is így védekezett Nauszkratészszel⁴⁴ szemben: azt mondta ugyanis, hogy valóban elkövette a cselekményt, és tényleg kárt okozott vele, de nem követett el jogtalanságot. Vagy ha igazságtalanságot követünk is el, valamivel ellensúlyozzuk: ártalmas volt, de tisztességes, fájdalmas volt ugyan, de hasznos; s más hasonlót.

Egy másik érv: a cselekményt tévedésből, vagy véletlenül, vagy kényszer hatása alatt követtük el, például Szophoklész⁴⁵ azt mondta: reszketésének nem az az oka, amit ellenfele állít, hogy tudniillik öregnek akar látszani, hanem a szükség: mert nem tehet róla, hogy nyolcvan éves. És adjunk más okot a tettnek: hogy nem akartunk ártani, hanem valami más akartunk tenni; nem azt, amivel vádolnak, és véletlenül okoztunk kárt: „Jogosan gyűlölhettek, ha azzal a szándékkal cselekedtem volna, hogy ezt tegyem.”

Egy másik érv: ha hasonló cselekedettel gyanúsítjuk a vádlót, amit vagy mostanában követett el, vagy korábban; vagy ő maga, vagy valamelyik hozzátartozója.

Egy másik: ha másokat is belekeverünk az ügybe, olyanokat, akikről nyilvánvaló, hogy gyanún felül állnak. Ha azért tartjátok a vádlottat házasságtörőnek, mert píperkőc, akkor ezt és azt is annak tarthatjátok.

Egy másik érv: ugyanilyen vád ért már másokat, vagy mások, vagy a vádló részéről; vagy vádemelés nélkül hasonló gyanú támadt bizonyos személyek ellen, mint most a vádlóban, de utóbb kiderült, hogy ártatlanok.

Egy másik: a vádra váddal válaszolni; abszurdum lenne hitelt adni az olyan ember szavának, aki nem érdemel hitelt.

Egy másik: az ügyről már korábban ítéletet hoztak, ahogy Euripidész Hügiainónnak válaszolt a birtokesrével kapcsolatos perben, amikor Hügiainón istentelenséggel vádolta, mert olyan verssort írt, mely esküszégre serkent: csak nyelvem esküdött, eszem nem volt vele.⁴⁶

Ezt mondta ugyanis: vádlója jogtalanságot követ el azzal, hogy a Dionüszosz-bírószág ítéletét törvény elé viszi, mert ő már számot adott e szavakról a fenti bíróság előtt; vagy hajlandó számot adni, ha ellenfele ott vádolja be.

Egy másik a vád megtámadásában áll, azt mondjuk ugyanis, hogy túlságosan súlyos, mégpedig azért, mert további pereket okoz, és mert nem a tényálláson alapul.

Mindkét fél számára közös érv az, hogy a jelek felsorolásában áll, például a Teukroszban⁴⁷ Odüsszeusz szemére veti Teukrosznak, hogy Priamosz rokona, mivel anyja, Hészioné Priamosz húga volt. Erre Teukrosz azt válaszolja, hogy apja, Telamón Priamosz ellensége volt, és hogy ő maga nem árulta el a kémeket.

Egy másik érv a vádló számára az, hogy miután hosszasan dicsért valamely apróságot, kárhoztasson tömören valamely jelentős dolgot;

vagy miután sok mindent dicsérolőleg előrebocsátott ellenfeléről, egyet, mely az ügyre nézve jelentős, hibáztasson. Az efféle érvek a leginkább szónokiak, de a leginkább igazságtalanok is, mert még a jóval is ártani akarnak, miközben azt rosszal végítik.

Egy másik érv egyaránt szolgálhatja a vádlót és a védőt; mivel egy cselekedetet több célból lehet követni; a vádlónak rosszszisztemének kell lennie, és rosszra kell magyaráznia a tettet, a védőnek pedig jóra. Azt például, hogy Diomedész⁴³ Odüsszeuszot választotta társául, az egyik fél azzal magyarázhatja, hogy Odüsszeuszt tartotta a legderekabbnak, a másik éppen ellenkezőleg, mert egyedül az nem lehetett versenytársa, lévén hitvány alak.

Hát legyen elég ennyi a rágalmazásról.

16. FEJEZET: Az elbeszélés

A bemutató beszédekben az elbeszélés nem folyamatos, hanem részekre tagolódik: ismertetni kell azokat a tetteket, amelyeken a beszéd alapul. A beszéd tartalma ugyanis egy rétorikán kívül eső részből áll (a szónok egyáltalán nem felelős a tettekért) és egy rétorikán belüliből. Ez utóbbiban a szónok kimutatja: megtörtént-e a cselekmény, ha hihetetlen, ilyen volt-e vagy ekkora-e, vagy mindez együtt. Ez az oka annak, hogy olykor nem helyes egymás után mesélni el a tetteket, mert a tényeknek efféle bemutatása nehezen megjegyezhető. Egyes tettei alapján bátornak lehet feltüntetni az illetőt, mások alapján bölcsnek vagy igazságosnak. Ezenkívül így a beszéd egyszerűbb, amúgy viszont bonyolult és nem egységes.

A közismert tettekre csak utalni kell, ezért sok beszéd nem is igényel elbeszélést, például, ha valaki Akilleuszt akarja magasztalni, tetteit ugyanis mindenki ismeri, ezért csak ki kell aknázni őket. Ha viszont Kritiaszt⁴² akarjuk dicsérni, el kell mesélni tetteit, mert nem sokan ismerik.

Nevelés dolog, amit most mondunk: hogy az elbeszéléssel gyorsan kell végezni. Erre is érvényes az, amit valaki a péknak válaszolt, mikor az megkérdezte tőle, keményre vagy lágyra dagassza-e a kenyeret: „Hogyhogy, hát jól nem tud megdagasztani?” Mert az elbeszélésnek nem szabad túl hosszúnak lennie, ahogy a bevezetésnek és a

bizonyításnak sem; hiszen a jó itt nem a gyorsaságban, a tömörségben, hanem a megfelelő mértékben van. Ez pedig akkor valósul meg, ha annyit mond, amennyi megvilágítja a szóban forgó ügyet, és mindazt, ami hihetővé teszi, hogy azt elkövették, hogy káros vagy törvénytelen, vagy olyan, amelynek feltüntetni akarjuk; a védő pedig tegye ennek az ellenkezőjét.

Az elbeszélésben ki kell térni mindarra, ami a szónok erényességéhez hozzáad valamit, például: „Én mindig korholtam és helyes tanácsot adtam neki: ne hagyja cserben gyermekeit.” Vagy az ellenfél becstelenségének festésére: „ő pedig azt válaszolta nekem, bárhol lesz is, születnek majd más gyerekek”⁴⁹ (e választ Hérodotosz az egyiptomi lázadóknak tulajdonította); vagy bármi mást, ami megnyeri a bírák tetszését.

A védő elbeszélésének rövidebbnek kell lennie; mert a vitás pontokat a következők alkotják: a tényállás nem történt meg, vagy nem káros, vagy nem jogtalan, vagy nem olyan súlyos. Következésképpen nem szabad időt pocsékolni olyan tények esetelésére, amiket senki sem von kétségbe, kivéve, ha olyasminek a bizonyítására törekszünk, mint például hogy a cselekmény tényleg megtörtént, de nem jogtalanul. Továbbá meg kell említenünk olyan múltbeli eseményeket, amelyeknek elmulasztása szánalmat vagy méltatlankodást kelt; például az Alkinoosz-elbeszélés⁴¹, amelyet hatvan sornyi terjedelemben Pénelopéhez intézett, vagy ahogy Phaüllosz⁴⁰ tárgyalta az epikus ciklust, vagy amilyen az Oineusz⁴³ prológusa.

Az elbeszélésnek ki kell fejeznie a jellemet; ezt akkor érjük el, ha tudjuk, mi teszi azt erkölcsössé. Ennek egyik módja az erkölcsi szándék kifejezésre juttatása,⁴⁴ mert a jellem milyenségét az erkölcsi szándék milyensége határozza meg, az erkölcsi szándék milyenségét pedig a cél. Ez az oka annak, hogy a matematikai értekezések nem fejeznek ki jellemet, mivel nincs erkölcsi szándékuk (sem céljuk), a szókratészi dialógusoknak viszont van [mert ilyen kérdésekről szólnak]. Kifejezik viszont a jellemet bizonyos jellembeli kísérőjelenségek, például „beszéd közben ide-oda járkált”, mert ez a jellem vakmerőségére és faragatlanságára utal. És ne úgy beszéljünk, mintha csak értelmi megfontolások vezetnének bennünket, mint a mostani szónokokat, hanem úgy, mintha erkölcsiek is: „Én ezt akartam, ezt tettem magamért; bár nem volt hasznom belőle, mégis jobbnak tartottam.” E kijelentés okos és derék emberre vall; az okosság ugyanis abban mutatkozik meg, hogy a haszonra törekszik, a derekasság pedig

abban, hogy a jóra. Ha valami nem meggyőző, akkor meg kell indokolni. Erre Szophoklész szolgált jó példát, akinek Antigonéja azt mondja, hogy jobban aggódik a testvéért, mint a férjért vagy a gyermekért, mert ha ez utóbbit elvesztené is, pótolhatná őket:

Hiszen férjem helyett másik férjem lehet,
S ha elvesztettem, más férjemtől gyermekem.⁴³

Ha nem tudod megindokolni, legalább annyit mondj, hogy magad is tudod, mennyire hihetetlennek tűnik, amit mondasz, de hát ilyen a természet. Mert senki sem tételezi fel, hogy egy ember szabad akarattól mást is tehet, mint amit érdeke diktál.

1417b Továbbá az elbeszélés tükrözze az érzelmeket és azoknak olyan kisérvjelenségeit, amelyek ismeretesekek, vagy ami különösen jellemző a szónokra, vagy az ellenfélre, például: „elmenőben görbén nézett rám”. És ahogy Aiszkhinész mondja Kratüloszról⁴⁴ „pisszege és ujjával csettengetve”; az ilyen részletek igen meggyőzőek, mert az ismerős tények olyan dolgok jelei lesznek számunkra, amiket nem ismerünk. Számos példát lehet találni erre Homérosznál:

Így szólt; és az anyó, arcát tenyerébe temetve,⁴⁵

mert amikor az ember sími kezd, kezét szeme elé emeli. És tüstént a beszéd elején mutat magad határozott jelleműnek – és ellenfeledet is, hogy a hallgatók ilyenek tekintsenek; ügyelj azonban arra, hogy szándékod rejtve maradjon. Hogy ezt könnyű lesz eléműnk, az nyilvánvaló a hírhozók példájából; még nem tudjuk, mit fognak közölni, mégis megpillantva őket, megsejtjük.

A beszéd több pontján szükség van elbeszélésre, az elején olykor nincsen.

A tanácsadó beszédben ritkán fordul elő elbeszélés, mert eljövendő dolgokról senki sem számolhat be; de ha mégis van elbeszélés, múltbeli dolgokról szól, hogy felidézvén azokat, okosabban tanácskozzanak a jövőről. [Néha ugyan feddés vagy dicséret céljából is elbeszélünk valamit.] Ekkor azonban nem a tanácsadó szónok feladatát végezzük. Ha a közölt tények hihetetlenek, ígérjük meg, hogy megindokoljuk őket, és haladéktalanul váltsuk is be ígértünket, sőt tartsuk be azt a sorrendet is, amit a hallgatóság jónak tart; például Karkinosz⁴⁶ Oidipuszban Iokaszté mindig megígéri, hogy válaszul annak kérdésére, aki fiát keresi; de ugyanígy tesz Szophoklész Haimónja⁴⁷ is.

17. FEJEZET: A bizonyítás

A bizonyítékoknak bizonyító erővel kell rendelkezniük. Bizonyítani azonban, mivel négy vitapont van, mindig azt kell, ami a vitatott kérdésben szolgált bizonyosságot. Például, ha a cselekmény elkövetése vitás, akkor a bizonyításnak mindenekelőtt erre kell irányulnia; ha pedig azt állítják, hogy nem káros, a kárt kell bizonyítani, és ha azt, hogy nem volt olyan súlyos és hogy jogos volt, akkor ezt kell bizonyítani. Ám ha az a vitás, hogy megtörtént-e, nem szabad megfedkezni arról, hogy egyedül ezen vitapont fennforgása esetén bűnös szükség-szerűen az egyik fél. Mert a tudatlanság nem hozható fel a cselekedet okául, úgy mint a jogosság esetén. Ezért e pont bizonyítása sok időt igényel, a többi nem.

A bemutató beszédekben a legnagyobb teret a nagytátnak kell szentelni, hogy bizonyíthassuk a szóban forgó tettek nemességét és hasznosságát, mert magukat a tetteket bizonyítottak kell tekinteni. Ezért ezeket csak ritkán bizonyítják, egyedül akkor, ha hihetetlenek, vagy ha másvalakinek tulajdonítják őket.

A tanácsadó beszédben vitathatja valaki, hogy egy esemény nem fog bekövetkezni, vagy hogy bekövetkezik, amit javasolnak, de nem lesz jogos vagy hasznos vagy jelentős. Arra is figyelni kell, hogy az ellenfél nem tesz-e valamilyen, a szóban forgó ügyet nem érintő hamis kijelentést; ez ugyanis biztos jele lehet annak, hogy más dolgokban sem megbízható.

1418a A példák leginkább a népgyűlési beszédben érvényesülnek, az enthumémák a törvényszékekben. Az előbbi ugyanis a jövővel kapcsolatos, ezért példákat kell venni a múltból; az utóbbi pedig tények létezésével vagy nemlétezésével van összefüggésben, ezért a bizonyításnak és a szükségszerűségnek itt nagyobb szerepe van, lévén hogy a megtörtént eseményben valami szükségszerűség. Nem szabad azonban folytonosan enthumémákban beszélni, hanem egyéb érvekkel kell őket vegyíteni, mert különben lerontják egymás hatását. A mennyiségnak is van bizonyos határa:

„Kedvesem, annyit mondtál, amennyit a böles férfi mondana”⁴⁸ nem pedig „olyat”. És nem szabad mindennel kapcsolatban enthumémák után utáni, mert különben úgy járunk el, mint némely böles, aki olyan szillogizmusokat alkot, amelyeknek konklúziói ismertebbek és hihetőbbek, mint premisszáik.

Továbbá, amikor érzelmet kívánsz felkelteni, ne alkalmazz enthümiát, mert vagy elüzi az érzelmet, vagy hatástalan lesz; az egyidejű lelki mozgások ugyanis kizárják vagy kioltják, vagy gyengítik egymást. De akkor sem szabad enthümiákat alkalmazni, amikor a beszéddel jellemet akarsz ábrázolni, mert a logikai bizonyítás híjával van mind az erkölcsi jellegnek, mind az erkölcsi szándéknak. Alkalmazzunk azonban az elbeszélésben is és a bizonyításban is gnómakat, mivel ezek etikus jellegűek. „Én pedig adtam, a jóllehet tudtam, hogy nem szabad bizni senkiben.” És ha szenvedélyesen akarjuk kifejezni: „Nem bánom, pedig megkárosított; az övé a haszon, az enyém az igazság.”

A tanácsadó beszéd nehezebb, mint a törvényszéki, és ez természetes, hiszen a jövővel foglalkozik, a törvényszéki pedig a múlttal, amit már ismernek, még a jósok is, a krétai Epimenidész⁴¹ mondta. (Ő ugyanis nem a jövőről jósolt, hanem olyan elmúlt dolgokról, melyek homályban maradtak.) Továbbá a törvény is alapul szolgál a törvényszéki beszédekben; és ahol van kiindulási alap, ott könnyebb meggyőző bizonyítékot találni.

Továbbá a szónok nem időzhet el, például az ellenfélnél, vagy önmagánál, vagy az érzelmei fölkelésénél; valamennyi beszédfajta közül ebben teheti ezt a legkevésbé, ha nem akar eltérni tárgyától. Ezért, aki emiatt tanácstalan, tegye azt, amit az athéni szónokok szoktak tenni és Iszokratész⁴², aki tanácsadás közben vádol, például a spártaiakat Panégürikoszában vagy Kharészt a szövetségekről mondott beszédében. A bemutató beszédek dicsőítő kitérőkkel kell tartítani, Iszokratész⁴³ módján, aki mindig felvonultat valakit. Ez az, amire Gorgiasz gondolt, amikor azt mondta, hogy őt sohasem hagyja cserben a beszéd, mert ha Akhilleusz a témája, Péleuszt dicsőíti, aztán Aiakoszt, majd az isteneket; hasonlóképpen dicséri a bátorságot, mely ezt és ezt hajtotta végre, vagy ilyen és ilyen.

1418b Ha tehát vannak bizonyítékaink, beszédünk fejezze ki a jellemet és bizonyítson is; ha viszont nincsenek enthümiáink, fejezzük ki a jellemet. Egyébként is jobban illik egy tisztességes emberhez, hogy éreynesnek mutakozzék, mint beszédében szőrszálhasogatónak.

A cáfoló enthümiák nagyobb tetszést aratnak, mint a bizonyítók, mivel cáfolás esetén világosabban kitűnik kényszerítő erejük; mert az ellentétek szembetűnőbbek, ha egymás mellett állnak.

Az ellenfél megcáfolása nem alkot külön részt, hanem a bizonyításhoz tartozik. [Tételét ugyanis cáfolhatjuk ellenvetéssel és szillogizmussal.]

Mind a tanácsadó, mind a törvényszéki beszédben először saját bizonyítékainkat kell előadni, azután pedig válaszolni az ellenfél érveire, megcáfolva vagy előre darabokra szedve azokat. Ha viszont az ellenfél érvelése sokrétű, először ezt kell megcáfolni, ahogyan Kallisztratosz⁴⁴ tette a messzénéiek népgyűlésén: előre cáfolta azokat az érveket, amelyeket azok készültek felhozni, és azután adta elő a saját érveit. Ha az ellenfél után kapjuk meg a szót, először annak érveire kell válaszolnunk, megcáfolván azokat ellenszillogizmussal; főleg ha beszédével tetszést aratott. Mert ahogy idegenkedik a lelkünk attól, aki ellen korábban kifogások merültek fel, ugyanígy idegenkedik a hallgatóság a beszédünkötől, ha úgy véli, hogy az ellenfél jól beszélt. Ezért helyet kell készítenünk a hallgató lelkében beszédünk számára, és ez akkor valósul meg, ha megcáfolod az ellenfél beszédét. Ez az oka annak, hogy csak azután szabad fölorakoztatnunk saját bizonyítékainkat, miután az ellenfél összes érvét vagy a leg súlyosabbakat vagy a tetszetőseket vagy a könnyen visszavethetőket megcáfoltuk.

Először az istennöket fogom megvédeni, én ugyanis Hérát...⁴⁵

E részben a költő először a leggyengébb érvet támadta meg. Hát ennyit a bizonyítékokról. Ami az erkölcsi jellemet illeti, mivel a szónok nem beszélhet önmagáról anélkül, hogy irigységet ne keltene, vagy hosszadalmasnak ne tűnnék, vagy ellenszenvet ne ébresztene, ha pedig a másíkról mondana rosszat, rosszindulatának látszhatna vagy faragatlannak, ezért mást kell megszólaltatni, ahogy Iszokratész teszi a Philipposzban és Antidoszisz⁴⁶ c. beszédében, és ahogy Arkhilokhosz gyaláz, tudniillik iamboszában az apát beszélgeti a lányáról:

Semmi sincs, mi érthetetlen, nincs, mit esküvel tagadj.⁴⁷

Ugyanígy Kharón ács iamboszában, mely így kezdődik:

Güggész gazdagságát megvetem,⁴⁸

és Szophoklésznél Haimón, atyja ellenében véde Antigonét, más szavait idézi.

Először át kell alakítani az enthümiákat, és gnómat kell belőlük formálni, például: „Bölcs ember kiegyezik, amikor kedvező helyzetben van; így ugyanis nagy előnyök birtokába juthat.” Enthümiéma formájában ez

így lenne: „Ha akkor kell kiegyezni, amikor az számunkra a leg-hasznosabb és legelőnyösebb, a szerencsés helyzetben lévőknek kell kiegyezni.”¹⁴⁰

18. FEJEZET: A kérdezés mint a cáfolás eszköze

1419a Ami a kérdezést illeti, alkalmazása akkor célszerű, amikor az ellenfél már kifejtette ellenkező álláspontját, és egyetlen kérdés feltevésével ki lehet mutatni annak lehetetlenségét. Például, Periklész megkérdezte Lampont⁴⁵⁰ a Megmentő istennő misztériumaiba való beavatásról. Amikor Lampón azt válaszolta neki, hogy nem szabad olyan előtt beszélni erről, aki nincs beavatva a misztériumba, Periklész megkérdezte tőle, hogy ő ismeri-e e szertartásokat. Igenlő válaszára ezt az újabb kérdést tette fel neki: „Hogyan lehetséges ez, hiszen nem vagy beavatva?”

Másodszor arra kérdezzük, amikor két dolog közül az egyik világos, továbbá nyilvánvaló, hogy az ellenfél megengedi a másikat, ha megkérdezzük. A kérdező azonban, miután a kérdésére kapott válasszal az egyik premiszsa birtokába jut, ne kérdezzen rá a másikra, mely nyilvánvaló, hanem vonja le a következtetést. Például Szókratész, amikor Melétosz azzal vádolta, hogy nem hisz az istenekben, [azt mondta, hogy egy bizonyos daimonionra céloz, igenlő válasza után tovább] megkérdezte, hogy a daimónok az istenek gyermekei-e vagy valamilyen isteni lények. Amikor Melétosz erre igennel válaszolt, Szókratész⁴⁵¹ így szólt: „Van olyan ember, aki úgy véli, hogy az isteneknek vannak gyermekei, de istenek nincsenek?”

Továbbá, ha azt akarja kimutatni, hogy az ellenfél ellentmond önmagának, vagy állítása paradox.

Negyedszer, amikor az ellenfél csak szofisztikus választ tud adni, mert ha ilyesfélét válaszol: „van is meg nincs is”, „részben igen, részben nem”, „bizonyos értelemben igen, más értelemben nem”, a hallgatóság – mint sarokba szorítottak – kifütyüli.⁴⁵²

A felsorolt eseteken kívül nem kell kérdezésbe bocsátkozni, mert ha esetleg az ellenfél ellenvetést tesz, könnyen győztesnek tekinthet. Valóban, sok kérdést nem lehet feltenni, mert a hallgatók fáradozóknak. Ezért kell az enthümákat is – amennyire csak lehet – tömöríteni. Kétértelmű kérdésekre úgy kell válaszolnunk, hogy a kifejtéssel

különbséget tegyünk, mégpedig nem röviden. Azokat a kérdéseket, amelyekről úgy látjuk, hogy ellentmondásba akarnak keverni, válaszunkkal tüstént meg kell oldanunk, mielőtt még az ellenfél újra kérdezhetne, vagy levonhatná a konklúziót, mert nem nehéz átlátni gondolatmenetét. Mind ennek, mind a válaszadás módjának világosnak kell lennie számunkra a *Topikából*.⁴⁵³ Amikor következtetünk, ha egy kérdés provokálta ki a következtetést, indoklást kell adnunk. Így tett Szophoklész: Peiszandrosz⁴⁵⁴ azon kérdésére, hogy ő mint a Tizek Tanácsának tagja helyeselte-e a Négyszázak Tanácsának felállítását, igennel válaszolt. „Ejha, nem gondoltad, hogy ez becstelenség?” – „De igen.” „Tehát te elkövetted ezt a becstelenséget?” – „Igen – válaszolta Szophoklész – de nem volt jobb megoldás.” És ahogy a spártai ephorosz válaszolt, amikor hivataláról számot kellett adnia. Arra a kérdésre, hogy igazságosnak tartja-e társai kivégzését, igennel felelt. „Te velük együtt nem ugyanazokat az intézkedéseket hoztad-e?” „De igen.” „Akkor te is megérdemled a halált?” „Egyáltalán nem – válaszolta –, mert ők pénzért cselekedtek, én viszont meggyőződésből.”⁴⁵⁵ Ezért a következtetés levonása után ne tegyünk fel további kérdéseket, és a következtetést se vonjuk le kérdés formájában, csak abban az esetben, ha az igazság minden kétséget kizáróan a mi oldalunkon áll.

Ami a tréfát illeti, mivel olykor hasznos a nyilvános beszédekben, és Gorgiasz – helyesen – azt mondja,⁴⁵⁶ hogy az ellenfél komolyságát tréfával kell tönkretenni, tréfálkozását pedig komolysággal, a *Poetikában* kifejtettük.⁴⁵⁷ hány fajtája van a nevelésesnek; ezeknek egy része illik szabad emberhez, más része nem; ezért azokat kell alkalmazni, amelyek a szónokhoz illenek. Az ironia sokkal inkább méltó a szabad emberhez, mint a bohóckodás; mert az előbbi önmaga kedvéért tréfálkozik, az utóbbi mások kedvéért.

19. FEJEZET: A befejezés

A befejezésnek négy összetevője van: felkelteni a hallgatóság jóindulatát irántunk és ellenszenvét ellenfelünk iránt; nagytani és kicsinyíteni; felszítani az érzelmeket a hallgatóságban és összegezni az elmonottakat. Mert miután bebizonyítottuk, hogy mi igaz emberek voltunk, ellenfelünk pedig hazug, természetesen következik a dicséret,

az elmarasztalás és a végső simítások elvégzése. Két cél valamelyikét kell elérnünk: vagy azt kell kimutatnunk, hogy hallgatónk szempontjából jók vagyunk, vagy azt, hogy általában jók vagyunk, az ellenfélről pedig azt, hogy vagy a hallgatóság szempontjából rossz, vagy általában rossz. Hogy hogyan kell valakit ilyennek feltüntetni, annak általános érveit elmondtuk [hogy honnan kell derék vagy hitvány embernek feltüntetni].⁴⁹⁸

Ezután, amikor már elvégeztük a bizonyítást, természetesen következnek a nagyítás és a kicsinyítés. Mert a tényállásnak elfogadottnak kell lennie, ha a jelentőségéről akarunk beszélni; hiszen a test növekedése is egy korábban meglevő állapot következménye. Hogy a nagyítás és a kicsinyítés mintáit honnan kell venni, azt már korábban kifejtettük.⁴⁹⁹

Ezután, amikor már megvilágítottuk a minőséget és a mennyiséget, az érzelmeket kell felkelteni a hallgatóságban. Ezek: a szánalom, a döbbenet, a harag, a gyűlölet, az irigység, a versengési láz és a harci kedv. Korábban már beszéltünk ezek általános érveiről,⁵⁰⁰ ezért csak az van hátra, hogy az elmondottakat összegezzük. Ezt megfelelően azzal a módszerrel tudjuk elvégezni, amit néhány szónok helytelenül a bevezetésre ajánl: érveinket gyakran kell ismételgetnünk, hogy a hallgatóság jól megjegyezhesse azokat. A bevezetésben ugyanis az ügyet kell ismertetni, hogy világos legyen, mi alkotja a per tárgyát, a befejezésben pedig azokat az érveket kell összegezni, amelyek a bizonyítást gerincet alkotják. Először meg kell említenünk, hogy minden ígéretünket beváltottuk, azután le kell szögezünk, mit mondtunk és miért. Az összegezést kezdjük azzal, hogy érvelésünket egybevetjük az ellenfelével [Ez történhetik úgy, hogy összehasonlítjuk, mit mondtunk ugyanarról a kérdéssel mi és mit az ellenfél; de történhetik nyilvánvaló összehasonlítás nélkül is: „Ellenfelem erről így és így beszélt, én pedig így és így ilyen megfontolásból.” Vagy ironikusan így: „Ő azt mondta, én ezt válaszoltam. Mi lett volna, ha ezt bizonyítja, nem pedig azt?” Vagy kérdés formájában: „Mi az, amit nem bizonyított be?” Vagy: „Mit bizonyított ellenfelem?” Így hát vagy összehasonlítással összegezhettünk, vagy abban a természetes sorrendben, ahogyan beszédünket előadtuk, előbb kerítvén sort saját érveinkre, majd ettől külön, ha úgy látjuk jónak, az ellenfél érveire. Lezárásul a kötőszó-elhagyásos stílusalkaztat illik ide, hogy ne beszédnek, hanem valóságos befejezésnek tűnjék:

„Szóltam, meghallgattatok, értitek, ítéldetek.”⁵⁰¹

JEGYZETEK A BEVEZETÉSHEZ

1. *Ilias* 2, 370–374.
2. *Ilias* 15, 281–285.
3. G. Kennedy: *The Art of Persuasion in Greece*. London, 1963, 3–5.
4. *Ilias* 9, 438–443.
5. Falus Róbert: *Görög harmónia*. Budapest, 1980, 32–64.
6. Uo. 81–82.
7. Plátón: Összes művei. I–III. Budapest, 1984. *Phaidrosz*. II 713–807. Fordította Kövendi Dénes, 269e.
8. Jó pénzért nem a szónoki művészetre oktatták tanítványait, hanem e művészet végtermékére, a beszédtanulásra (183b 36 skk.).
9. Cicero: *Brutus* 46.
10. G. Kennedy: I. m. 54.
11. Plátón: I. m. 266d–e.
12. *Brutus* 45–46. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Posch Árpád. Budapest, 1903, 27.
13. G. Kennedy: I. m. 58–61.
14. Vö. G. Kennedy: I. m. 125–263.
15. Plátón: I. m. 267a.
16. Diodórosz 12, 53–54.
17. *Szofisztikus Cífolatok* 183b 32; *Rhetorica* III 1, 1404a; 8, 1409a; vö. G. M. A. Grube: *Thrasymachus, Theophrastus and Diogenes of Halicarnassus*. *AJPh* 73 (1952) 251–267.
18. De inventionem 2, 7. *Iszokratészről* I. 22 *híres beszéd*. Móra Könyvkiadó, Budapest, 1995, 21–34.
19. Bár a kéziratokban „három beszédajta” szerepel, a modern kritika mégis kimutatta, hogy a „három” betoldás az eredeti „kettő” helyett. E változtatással a hamisító e retorikát közelebb akarta hozni Arisztotelész *Rétorikájához*. Vö. P. Wendland: *Anaximenes von Lampsacus*. Berlin, 1905; K. Barwick: *Die „Rhetorik ad Alexandrum” und Anaximenes, Alkidamas, Isokrates, Aristoteles und die Theodektia*. *Philologus* 110 (1966) 212–245. és 111 (1967) 49–65.
20. Plátón: I. m. 261a
21. Uo. 262e.
22. Uo. 269d.
23. Uo. 265d.
24. Uo. 265e.
25. Uo. 271a–b.